

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ КАФЕДРА
ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач випускової кафедри
_____ Е. Лузік
« ___ » _____ 20__ р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)

ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Галузь знань: 05 Соціальні та поведінкові науки

Спеціальність 053 «Психологія»

Освітньо-професійна програма «Практична психологія»

Тема: «Зниження агресивних проявів поведінки підлітків засобами арт-терапії»

Виконавець: студентка групи 427 Лисиця Юлія Валентинівна

Керівник: канд. пед. наук, доцент Лаврухіна Тетяна Василівна

Нормоконтролер: _____ Бородінова Л. Ю.

(підпис)

КИЇВ 2021

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра педагогіки та психології професійної освіти
Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки
Спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Практична психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Е. Лузік

«__» _____ 2021р.

ЗАВДАННЯ

на виконання дипломної роботи

Лисиці Юлії Валентинівни

1. Тема дипломної роботи «Зниження агресивних проявів поведінки підлітків засобами арт-терапії» затверджена наказом ректора від «26» березня 2021р. № 483/ст.
2. Термін виконання роботи: з 22.02.2021 р. до 01.06.2021 р.
3. Вихідні дані до роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до першого та другого розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків загальним обсягом 68 сторінок, з них обсяг основного тексту 57 сторінок, список використаних джерел нараховує 42 позицій.
4. Зміст пояснювальної записки: Вступ; Розділ 1. Теоретичні основи дослідження проблеми агресії у підлітковому віці та методів арт-терапії; Висновки до першого розділу; Розділ 2. Емпіричне дослідження зниження агресивних проявів поведінки у підлітків засобами арт-терапії; Висновки до другого розділу; Висновки; Список використаних джерел та літератури; Додатки.
5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного матеріалу): таблиці, рисунки.

6. Календарний план-графік

№ з/п	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження	22.02.2021	
2.	Формулювання теми, мети, завдання дослідження. Написання вступу. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	01.03.2021	
3.	Написання першого розділу. Подання керівникові на перевірку	01.04.2021	
4.	Написання другого розділу. Подання керівникові на перевірку	01.05.2020	
5.	Оформлення роботи. Подання керівникові на перевірку	10.05.2021	
6.	Попередній захист дипломної роботи	18.05.2021	
7.	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	30.05.2021	
8.	Подання остаточного варіанта на кафедру для перевірки на академічну доброчесність	31.05.2021	
9.	Подання дипломної роботи на рецензування	02.06.2021	
10.	Захист роботи	16.06.2021	

7. Дата видачі завдання: «22» лютого 2020 р.

Керівник дипломної роботи _____ Лаврухіна Т.В.
(підпис керівника) (П.І.Б.)

Завдання прийняв до виконання _____ Лисиця Ю.В.
(підпис випускника) (П.І.Б.)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «Зниження агресивних проявів поведінки підлітків засобами арт-терапії»: 68 сторінок, 42 використаних джерела та літератури, 4 додатки.

Об'єкт дослідження - агресивні прояви поведінки підлітків.

Предмет дослідження - зниження агресивних проявів поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Мета дослідження - дослідити зниження агресивних проявів поведінки у підлітків засобами арт-терапії.

У дипломній роботі проаналізовано сутність термінів «агресія», «агресивні дії», «агресивна поведінка», визначено поняття «прояви агресивної поведінки». Визначено основні компоненти та рівні проявів агресивної поведінки у підлітків. Розглянуто та доведено наскільки прояви агресивності можуть бути складними та багатозначними у підлітковий період. Проаналізовано основні засоби арт-терапії та визначено їх вплив на зниження агресивних проявів у підлітків. На основі теоретичного аналізу та отриманих емпіричних даних була розроблена програма зниження агресивних проявів поведінки у підлітків засобами арт-терапії. За допомогою ретестування доведено ефективність розробленої програми, а саме, що під час експерименту зафіксовані суттєві зміни позитивного характеру щодо динаміки проявів агресивної поведінки та ворожості підлітків. Отже, гіпотеза дослідження є підтвердженою і засоби арт-терапії знижують рівень прояву агресивної поведінки у підлітковий період.

Практичне значення роботи полягає в тому, що вивчені результати дослідження можуть бути застосовані у психолого-педагогічній роботі з підлітками з метою зниження рівня підліткової агресивності та формування навичок контролю над психоемоційним станом.

АГРЕСИВНІ ПРОЯВИ, АГРЕСІЯ, АРТ-ТЕРАПІЯ, ПІДЛІТКИ, ПРОГРАМА

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	10
1.1. Психологічна характеристика агресивної поведінки у вітчизняній та зарубіжній психології	10
1.2. Генезис та характеристика функцій та форм агресивної поведінки у підлітковому віці	15
1.3. Методичні основи впливу арт-терапії на зниження агресивної поведінки підлітків	19
Висновки до першого розділу	23
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ.....	25
2.1. Обґрунтування методів дослідження проявів агресивної поведінки підлітків ...	25
2.2. Розробка та обґрунтування програми зниження агресивних проявів поведінки підлітків	36
2.3. Аналіз результатів дослідження впливу арт-терапії на прояви агресивної поведінки підлітків.....	42
Висновки до другого розділу	488
ВИСНОВКИ.....	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	53
ДОДАТКИ.....	58

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Світові та вітчизняні події останніх років охоплюють всі верстви населення, але, найважчими вони є для сприйняття саме підлітками. Підлітки, з огляду на не сформованість власної системи стійких моральних переконань, ціннісних орієнтацій, можуть досить неадекватно сприймати навколишній світ, проявляти агресію, войовничість, нестриманість. З метою зменшення рівня агресивності необхідно застосовувати засоби арт-терапії. Оскільки саме засоби арт-терапії сприяють трансформації негативної енергії підлітка та направлення її до творчості та проявів почуттів, звільняють підлітка від накопиченої напруги, сприяють самовираженню, нормалізують сприймання світу.

Проблемі проявів підліткової агресивності приділяється велика увага як в закордонній психології, так і у вітчизняній. Дана проблема була основною серед таких зарубіжних авторів як Берковіц Л., Берон Р., Річардсон Д., К. Бютнер. Відомі представники психології: Румянцева Т.Г., Семенюк Л.М., Реан А.А., Фурманов І. А. та інші. Питанням корекції дитячої та підліткової агресії цікавилися А.Г. Антонова, Т.П. Вісковатова, Т.С. Гурлева, Є.І. Драніщева, І.В. Дубровіна, Н.В. Жутікова, Т.П. Смірнова, І.О. Фурманов та інші. Арт-терапію, як психокорекційну роботу та методи її застосування розкривали Т.Г. Казакова, Л.О. Белозорова, Т.Є. Комарова, Г.В. Лабунська, О.В. Чех, В.В. Лебединський. Описували арт-терапевтичні прийоми та техніки роботи з підлітками Л.Д. Лебедева, М.В. Кисельова, Т.П. Юрченко, Л.Д. Короткова, та інші.

Проблематика профілактики негативних проявів поведінки дітей та молоді у соціальній педагогіці розглядалася в різних аспектах, зокрема: теоретико-методичні засади профілактики негативних явищ серед дітей, підлітків та молоді (О. Балакірева, О. Безпалько, Л. Вольнова, А. Галагузов, І. Зверева, Н. Зимівець, Г. Лактіонова, В. Оржеховська); профілактика та корекція різноманітних видів підліткової девіантної поведінки та їх соціально-педагогічні умови (Г. Золотова, В. Афанасьєва, Н. Сергєєва, М. Калиняк, Л. Ковальчук, Л. Кальченко, Г. Корчова, В.

Лютий). Проблему агресивності особистості вивчають також філософи (Н. Чеботарьова, Г. Зубань), правознавці (Д. Жмуров, Б. Дряєв, О. Храмцов, О. Малахова), психологи (І. Ленденєва, О. Кочемировська, Л. Петрановська, Н. Максимова, Л. Семенюк Т. Румянцева,), педагоги (С. Гончаренко, І. Гайдамашко, Л. Лохвицька І. Доброскок). Агресивну поведінку та особливості її проявів у дітей та підлітків досліджували І. Мазоха, О. Тарасова, О. Мізерна, В. Шебанова, І. Федух; гендерні ознаки прояву агресивності дітей вивчала Н. Сухарєва. Проблему профілактики, а також корекції девіантної поведінки підлітків висвітлили у своїх роботах психологи Н. Малікова, О. Лящ, А. Петрова, С. Шебанова.

Агресивна поведінка зазвичай формується у пубертатному періоді, коли дитина закладає фундамент у соціалізації, тому саме цей період найоптимальніший для того, щоб здійснювати профілактику та корекцію агресивної поведінки.

Сьогодні спостерігаються нові методи корекції агресивності підлітків із використанням засобів арт-терапії. Дана методика дає можливість зменшити ступінь внутрішнього дискомфорту та напруги у підлітків, підвищити рівень самоусвідомлення та самовираження.

Об'єктом дослідження є агресивні прояви поведінки підлітків.

Предметом дослідження є зниження агресивних проявів поведінки підлітків засобами арт-терапії.

Мета дослідження - дослідити зниження агресивних проявів поведінки у підлітків засобами арт-терапії.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми проявів агресивної поведінки у підлітків.
2. Обрати психологічний інструментарій для дослідження проявів агресивної поведінки у підлітків.
3. Провести емпіричне дослідження з виявлення проявів агресивної поведінки підлітків.

4. Розробити та експериментально довести ефективність програми зниження агресивної поведінки підлітки засобами арт-терапії;

5. Сформувати практичні рекомендації психологам відповідно до впровадження та проведення розробленої програми.

Методики які використовувались у процесі дослідження:

1. Методика «Тест руки Вагнера». Даний тест вважається інтерпретативною проективною методикою, у разі коли потрібно витлумачити та інтерпретувати будь-яку ситуацію чи подію (в конкретному випадку зображення руки). Тест дає змогу продіагностувати ступінь агресивності, рівень активності психіки, емоційну сферу та міжособистісні відносини.

2. Методика «Вивчення фрустраційної реакції Розенцвейга» модифікована Тарабріною має на меті вивчити реакції підлітка у ситуаціях фрустрації, тобто спрямована на дослідження реактивної агресивності.

3. Методика А. Дарки та А. Басса «Вивчення схильності особистості до агресивної поведінки». Опитувальник визначає прояви агресивності та ворожої поведінки за такими видами її реакцій:

- Агресія фізичного характеру – пряма фізична сила направлена на іншу особу;
- Агресія непрямого характеру – шляхом обходу направлена на іншу особу або ж не спрямована ні на кого;
- Роздратування - прояви негативних емоцій та почуттів за найменшого порушення (збудливість, грубість);
- Негативізм - опозиційна риса в поведінці від байдужого опору до активності у боротьбі проти конкретних традицій та законів;
- образа – злість, заздрість та ненависть стосовно оточуючих за дійсну або вигадану діяльність;
- Підозрілість - варіюється від недовіри та надмірної обережності щодо інших до віри в те, що інші люди ціленаправлено здійснюють шкоду;

- Агресія вербального характеру - прояв негативних емоцій та почуттів, як методом крику виступу, так і за допомогою погроз;
- Почуття вини - виражає абсолютну віру суб'єкта в те, що він погана людина, яка є джерелом зла, а також часто перебуває в докорах сумління.

4. Методика «Неіснуюча тварина». Дана методика відноситься до числа проєктивних. Процедура тесту: потрібно придумати і намалювати неіснуючу тварину і дати їй ім'я.

Теоретико-методологічною базою дослідження послужили праці в галузі діагностики агресивності та агресивних тенденцій: З. Фрейд (психоаналітичний підхід), К. Лоренц (етологічний підхід), Дж. Доллард, Г. Міллер (теорія фрустрації), А. Басс. Аналіз наукової літератури засвідчив, що дослідження агресивних тенденцій завжди було актуальним, вони досліджувалися: А. Бандурою, Е. Фроммом, І.А. Фурмановим, Г. Андрєєвою, Т.Г. Румянцевою, Л. Божовичом, С. Максименком, А. Реаном, Є. Смірноюю, В. Кузьменком і багатьма іншими.

Досліджуючи психологічні особливості агресії підлітків та методів арт-терапії працюючи з ними ми брали за основу праці: А. Бандури (підліткова агресія), Семенюка, Л.М. (психологічні особливості агресивної поведінки підлітків і умови його корекції), Ш. Рілі (сучасна арт-терапія підлітків), Копитіна А.І., Свістовської М.А. (арт-терапія дітей і підлітків).

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає в тому, що вивчені результати дослідження можуть бути застосовані у психолого-педагогічній роботі з підлітками з метою зниження рівня підліткової агресивності та формування навичок контролю над психоемоційним станом.

Структура дипломної роботи складається: вступ, два розділи, висновки до розділів, загальні висновки, список використаної літератури, що налічує 42 найменувань, додатки. Основний зміст викладений на сторінках 57 і містить таблиці та рисунки. Загальний обсяг роботи складає 68 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ АГРЕСІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА МЕТОДІВ АРТ-ТЕРАПІЇ

1.1. Психологічна характеристика агресивної поведінки у вітчизняній та зарубіжній психології

Історія людства переконує та доводить, що прояв агресії – це невід'ємна частина життя, як окремої особистості, так і суспільства загалом. Окрім того, агресія являється доволі могутньою та привабливою силою і має властивість заразливості. Висловлюючись щодо даного поняття, багато людей заперечують власну агресію, при цьому часто використовують агресивність у повсякденному житті.

Агресивна поведінка являється предметом постійних дискусій. Зазвичай дослідники звертають увагу на: експлікацію поняття; визначення основної функції агресивної поведінки, біологічні та соціальні детермінанти, механізми засвоєння та закріплення, умови, що визначають агресію; індивідуальні та статево-вікові особливості агресивної поведінки, а також способів її запобігання. До сьогодні психологія накопичила чималу емпіричну базу досліджень, у якій проаналізовано вплив відносин у сім'ї у розрізі дитячо-батьківські відносини на розвиток агресивності, дана оцінка ролі методів виховання, зокрема покарання, на ступінь дитячої агресії, визначено особливості агресії підлітків, яка часто може мати віковий характер та загалом не порушувати відносин з іншими. Значно менше досліджені проблеми підліткової агресивності.

Складність різноманітних проявів агресії є причиною того, що наука на сьогодні немає чіткого трактування даного поняття.

У свій час філософія пропонувала багато різних підходів до вивчення такої проблеми, як людська агресивність, зокрема природня схильність до насильницьких дій (Т. Гоббс), погляди щодо вирішальної ролі соціального та культурного оточення (концепція «*tabula rasa*» Дж. Локка) та географічно-кліматичні умови (Ш.-Л.

Монтеск'є). До прикладу, Джон Локк висував теорію, що людина коли народжується – є «чистою дошкою» («*tabula rasa*»). Його теорія брала початок від емпіризму, відповідно з яким усе, про що ми дізнаємося, як себе поводимо – це результат нашого досвіду, який ми отримуємо за допомогою органів чуття. Тому немає нічого «вбудованого», окрім, як основні біологічні процеси, які дають нам змогу розвиватись і функціонувати [4, с. 110].

XX століття думку Джона Локка продовжив Дж. Уотсон, який був представником напряму біхевіоризму. Він стверджував, що кожна, без винятку дитину можна перевтілити, за власним бажанням, на добру чи не дуже хорошу людину, використовуючи певний контроль над зовнішнім впливом. З погляду класичного біхевіоризму, ми пасивні суб'єкти і ми формуємось під впливом оточуючого довкілля.

Наприкінці 19 століття природничі та гуманітарні науки, їх рівень були причиною того, що психологія відокремилася як окрема наука. Що стало причиною вираження інших поглядів на проблему агресивності та причин її проявів. Ч. Ломброзо займався вивченням взаємозалежності окремих антропологічних та психологічних особливостей особистості, котрі, поєднуючись певним чином і є причиною схильності окремого індивіда до злочинності або ж агресивності [6, с. 19].

Е. Дюркгейм, Г. Тард, як причину злочинності, визначали соціальні фактори. Г. Тард головною причиною називав механізм «наслідування», а Е. Дюркгейм зосередив свою увагу на «аномії», тобто певну «розрегульованість» людства, у випадку коли конкретні соціальні принципи не виконують своєї ролі. В той час агресивність виправдовували роботою інстинктів. Однак, перше їх наукове обґрунтування поняття агресії, як пізніше з'ясувалось, були «надумані» та спрощені.

У. Джемс вважав, що агресивна поведінка є причиною інстинкту ворожості, а В. Мак-Даугалл стверджував, що інстинкт агресивної поведінки це основний інстинкт людини. Насамперед, перш ніж займатись вивченням причин проявів агресивної поведінки варто розрізняти поняття «агресія», «агресивні дії», «агресивна

поведінка», «агресивність», «прояви агресії». Агресивною дією є ситуативна реакція, яка проявляється агресивністю.

За умов періодичної повторюваності проявів агресії настає агресивна поведінка.

«Агресивність» являється ситуативним, соціальним психологічним станом безпосередньо до або ж під час агресивних дій. Головною проблемою визначення агресії є той факт, що даний термін пояснює надзвичайно багато різних дій. Поняття «агресія» з лат. «agredidi» означає напад, однак він позбавлений відомої дефініції, попри те, його широко застосовують у тих чи інших контекстах. Для початку пропонуємо розглянути та проаналізувати трактування поняття агресії енциклопедичними та довідковими виданнями.

«Критичний словник психоаналізу», автор Ч. Райкрофт, трактує агресію, як гіпотетичну силу, інстинктом чи першочерговою причиною, якої є збудник певних дій та емоцій. Вона часто являється як антитеза теорії щодо сексу та лібідо, і в даному випадку являється руйнівними потягами.

Б. Мещеряков та В. Зінченко розглядають агресію, як мотивовану агресивну поведінку, що є суперечливою до встановлених норм взаєностосунків між людьми та є шкідливою. Таку ж думку підтримують і Н. Губін та М. Кордуелл.

М. Кордуелл – сприймає агресію як конкретну дію або ж сукупність певних дій, які мають на меті нанести шкоду фізичного характеру. Н. Губін – сприймає агресію як орієнтовану на нанесення шкоди поведінку стосовно об'єктів, якими можуть бути, як живі істоти, так і будь-які предмети.

Гусякова Л. Г., та Чудова С. Г., пояснюють агресивність мотивованою деструктивною поведінкою, яка є суперечливою щодо норм та правил взаємодії людей у суспільному середовищі, й спричинює шкоду для об'єктів нападу. Отож, як впливає, трактування терміну агресії у різних довідниках відрізняється та має різноманітні пояснення. Проте впевнено можна говорити, що ключовим психологічним моментом агресії є девіантне або ж асоціальне поводження, що не має жодного відношення до психологічного здоров'я.

Більшість вчених акцентують на різних аспектах агресії. До прикладу, А. Басс, вважає агресію будь-якою поведінкою, яка є загрозовою чи такою, що спричиняє збитки іншим. Н. Тінберген сприймає агресію, як причину гальмування розвитку індивіда, оскільки вона є спрямованою на знищення, пригнічення, а також на придушення особистого «Я». Однак, Левітов М.Д. вважає агресію не тільки поведінкою, але й сприймає її перш за все, як конкретний психічний стан. Б. Флейшман та Г. Левін, акцентують увагу на різноманітності феномену агресивності, визначаючи агресивну поведінку, як «завчені реакції на збудження, викликаними шляхом фрустрації, або інструментальні дії, що є спрямованими на досягнення різноманітних цілей». Х. Хекхаузен, трактує поняття «агресія», як сукупність багатьох дій, що є шкідливими для фізичної або психологічної цілісності іншої особистості або групи людей, є причиною їх збитків матеріального характеру, перешкоджають реалізації її цілей, протидіють інтересам або ж, взагалі, є причиною її знешкодження. Д. Зільман сприймає термін «агресія» як спробу нанести тілесні або фізичні пошкодження стосовно інших людей [5, с. 212].

Е. Фромм сприймає термін «агресія» виключно, як поведінку, пов'язану із метою самозахисту, що має відповідну реакцію на загрози, а тому підкреслив наявність так званої «доброякісної агресії» та «жорстокості». Ф. Кендалл аналізуючи трактування Е.Фромма, висловив пропозицію щодо використання терміну «агресія» як пояснення міжособистісної вербальної та фізичної форми поведінки, якій притаманна деструктивність. Однак, Д. Майєрс вважає агресію злом, несумісним із позитивним призначенням людини. Д. Річардсон разом із Р. Бероном сприймають агресію, як поведінку, що є спрямованою на те, щоб ціленаправлено образити чи заподіяти шкоду іншій людині, яка не виявляє бажання такої поведінки стосовно себе. С. Л. Кравчук, пояснює агресію проявом поведінки, яка спрямована в першу чергу, на спричинення шкоди для неживих об'єктів, а також на нанесення шкоди людині фізичного, морального чи матеріального характеру, які намагаються уникати даного ставлення [2, с. 119].

Часто агресія у середовищі підлітків проявляється у вигляді булінгу, це можуть бути цькування та погрози жертвам з мотивацією контролю.

Інші діти які є спостерігачами за булером не зважають або ж втручаються в процес. Проте, якщо сторонні бачать відсутність опору жертви, і якщо відсутня допомога дорослого, то діти відчують себе безпорадними. Їх ставлення до ситуації може змінюватись зі співчуття щодо жертви до відчуття байдужості та роздратування.

Основні фактори булінгу та мобінгу:

- Нерівність сил агресора і жертви агресивних дій;
- Часте чи систематичне насильство;
- Гостра емоційність жертви агресивних дій на кривдника;

Також виділяють головні типи насильства, зокрема: фізичне насильство, психологічне, економічне та сексуальне насильство.

Між фізичним та психологічним насильством існує також третирування – це і вербальні погрози, образи чи навіть фізичне побиття жертви.

Бойкот також відноситься до психологічного насильства він проявляється у випадку, коли група дітей налаштована проти жертви, не підтримують з нею контакт, не приймають її до колективу [7, с. 10].

Сексуальне насильство є достатньо популярним у середовищі підлітків. Особливо таке насильство проявляється у соціальних мережах та трактується, як «кібербулінг». У мережах викладають сфабриковані фото сексуального змісту, на яких зображена жертва, сексуальні листи які є образливі, різного роду плітки, а також відео. З допомогою таких дій агресор формує негативну думку суспільства стосовно жертви.

Отож, як бачимо, багато дослідників, що вивчають феномен агресії стверджують, що вона обов'язково повинна мати агресивні наміри. Однак, фактично встановити агресивні наміри досить складно. Намірами вважаються приховані, задуми. Про що свідчать ті умови, які були створені до чи після актів агресії. Та як би не було, взяття до уваги критерію присутності чи відсутності агресивних намірів

при визначенні агресії є виправданим та доцільним. Це дає змогу оцінювати агресивність, як намір завдати шкоду іншим, а також відокремити її від агресивних дій, в результаті яких відбувається ненавмисне спричинення шкоди та дій, які мають на меті хороші наміри, для виконання яких необхідне завдання болю.

1.2. Генезис та характеристика функцій та форм агресивної поведінки у підлітковому віці

Дратівливість та нетерплячість, завжди супроводжуються проявом агресивності, мають неприродний, нав'язливий, компульсивний характер. Не достатньо контрольована агресія часто обертається на самого індивіда, вона проявляється різними формами руйнування – це можуть бути, як і самозвинувачення та самобичування, так і розтягнуте у часі самогубство. Таким чином, агресивність, незалежно від форми виявлення, є поведінкою, спрямованою на завдання шкоди, як собі, так і іншій людині, яка має усі підстави для уникнення даного звернення.

Найпоширенішим є думка, що агресія бере свій початок від спонукання, яке визначене як інстинктивна мотиваційна сила, що є наслідком позбавлення організму тих чи інших суттєвих речей або ж умов та наростаюча у міру посилення депривація досягнення бажаного.

Кризові процеси соціального характеру, які мають місце у теперішньому суспільстві, мають досить негативний вплив на дитячу психіку, вони породжують тривогу, напруження, озлобленість, та навіть жорстоке поведіння і насильство. У деяких формах почали проявлятися демонстративна та стала агресивна поведінка, жорстокість, а також насильство. Спостерігається різкий ріст рівня злочинності серед молодого покоління. Все частіше з'являються нові види поведінки, яка відхиляється від норми.

Різні форми прояву агресії у підлітків ускладнює діагностичну роботу у взаємозв'язку з особистісним розвитком. Щоб вирішити дану проблему потрібно

брати до уваги зміст, рівень та форму агресивного реагування. Здійснючи оцінку агресивної поведінки варто зважувати те, чи виконує агресія в кожному окремому випадку функцію певного розвитку особистості та чи не є перешкодою для цього [3, с. 62].

Агресивний стан у підлітковому періоді стимулюється не лише відставанням в розвитку особистості, але й не достатністю життєвого досвіду. Підлітки схильні копіювати поведінку дорослих, відбувається передчасне дорослішання, яке підсилює девіантну поведінку: злість, запальність, войовничість, пихатість, негативне сприйняття процесу навчання, конфліктність з оточуючими. Неадекватні виховні впливи для вікових особливостей школярів спричинюють у них опір, відбувається накопичення негативного досвіду, що посилює недоліки особистості.

Дорослішання підлітка варто відзначати та вказувати на відповідальність, як за себе, так і за свої дії, навчати розрізняти істину та хибну красу людей, виховувати почуття несприйняття до негативних вчинків, колективізм, випереджати егоїзм та формувати адекватне самосприйняття. Вивчаючи взаємозв'язок форми агресивності та особистісний розвиток стає можливим прогнозування можливих відхилень у розвитку особистості підлітків, що суттєво впливає на формування життєвих позицій та самореалізацію.

Здійснюючи аналіз основних причин проявів агресивного поведіння, варто виділяти ті соціальні та психологічні фактори, що являються похідними при виникненні агресивної поведінки дітей: мікрочинники (сімейні стосунки) мезофактори (соціальне середовище дитини), макрофактори, (ЗМІ, інформаційний простір), конкретні особливості окремої дитини.

Сім'я також може виступати демонстрацією моделі агресивних дій та сприяти їх підкріпленню. Ймовірність виникнення агресивної поведінки підлітка залежить, насамперед, від того, чи зустрічаються вони з агресивними діями вдома. Жорстоке поведіння та насильство можуть мати форму, як фізичного, так і психологічного впливу. Психологічна травма найчастіше буває спричинена дотриманням теплих батьківських емоцій та почуттів, різким і грубим критичним ставленням до дитини,

образами і залякуваннями. Якщо у дітей (незалежно від вікової групи) погані стосунки з кимось із батьків, якщо діти відчують себе зайвими і не відчують підтримки батьків, вони можуть бути втягнуті у злочинну групу. За таких умов відбувається відхилення структури особистості, поведінки та соціальної сутності. Жорстока поведінка дитини може бути проявом особливих особистісних характеристик - акцентуації характеру [1, с. 13].

Сила, напрям, часові рамки агресивних проявів залежать від повного спектру психологічних, фізіологічних та ситуативних чинників. Велику роль у формуванні високого ступеня агресії відіграють біографічні та конституційні фактори - характер раціону людини, у великому ступені визначає його войовничість. Проте, в основі кожної агресії лежить певний конфлікт, усвідомлений або неусвідомлений, швидкоплинний або тривалий, охоче роздухується або вимушено приймається [8, с. 66].

Поряд із особистісними особливостями, які властиві підліткам, відзначається також формування почуття дорослішання (реакція емансипації). Це є особливою формою самосвідомості та головним новоутворенням молодшого підліткового віку. Реакція емансипації як правило викликає непереносимість критики, поганої адаптованості до наявних порядків, а в окремих випадках гіпертрофоване формування особистості. Почуття дорослішання спонукає до інтересу до свого внутрішнього сприйняття світу, після чого відбувається поетапне ускладнення та поглиблення самосприйняття.

Основою його являється здатність людини виокремлювати себе від власної життєдіяльності, з усвідомленістю відноситись до власних потреб та можливостей, потягу, переживання і думок. Суб'єктивний підлітковий образ власного «Я» сприймається, перш за все, через призму думки оточення. Одним із обов'язкового компоненту самопізнання є самооцінювання. Часто самооцінка може бути неадекватною: занадто високою, або ж занадто низькою. Порівнюючи рівень вираженості різноманітних компонентів агресивного поведіння хлопців та дівчат

стало зрозумілим, що у хлопці найбільш схильні до прямої агресії фізичного характеру, а дівчата до прямої та непрямой агресії вербального характеру.

Існує інформативний взаємозв'язок між розвитком особистості пов'язаних із віковими особливостями та характерністю агресивних реакцій. Якщо брати до уваги, що агресія це одна із форм прояву дитячої активності, то для вирішення проблеми розвитку особистості агресивні реакції є одним із способів самоствердження і самореалізації. Спілкуючись з оточуючими, дитина вибирає прийнятні способи вирішення проблеми соціально-психологічної адаптації. Для цього агресивні реакції не завжди є прийнятними, що веде до дисбалансу адаптації і, як наслідок, затримку психічного розвитку особистості. Відповідно, у рамках діагностики та корекційної роботи з агресивною поведінкою підлітків повинні враховуватися індивідуальні властивості проявів агресивного поводження та рівень особистісного розвитку. Форми прояву агресивних реакцій відповідають різним віковим етапам в становленні дитячої психіки, і структура агресивних реакцій є показовою в розумінні особливостей розвитку особистості.

Спираючись на теоретичні аспекти проблеми, яка досліджувалась, варто зазначити, що агресивні прояви є поведінкою, яка направлена на спричинення шкоди щодо інших людей та яка виражається у вигляді побиття інших людей, у образах, погрозах вербального характеру, ворожому висміюванню, грубих жартах, та містить непряму фізичну та вербальну агресію (бойкот, жестикуляція та міміка негативного характеру).

На нашу думку, основними проявами агресивного поводження підлітків являються: фізичне насильство направлене проти інших, непряма вербальна агресивність, запальність, роздратування, грубість, погрози, крик, негативізм, плітки, злі жарти, вигуки в натовпі, образи, аутоагресія, опозиційна манера поведінки тощо.

Саме тому, виходячи із вищезазначених проявів ми будемо використовувати у своєму емпіричному дослідженні такі стандартизовані психологічні методики, за допомогою яких можливо виявити ці форми прояву агресивної поведінки у підлітків

та здійснити оцінку наступних показників: фізичної агресії (застосування сили фізичного характеру проти інших людей); агресія непрямого характеру направлена через другу особу або ж групу осіб); агресія вербального характеру (виявлення почуттів негативного змісту за допомогою словесних відповідей); роздратування (властивість прояву почуттів негативного змісту за найменшого збудження); негативізм (опозиційна риса поведінки від пасивного супротиву до активних дій проти сталих традицій та законів); образа (почуття ненависті до оточуючих за дійсні або ж надумані дії); підозрілість (схильність до недовірливого та обережного ставлення щодо людей які, спираючись на його думку, можуть завдати шкоди); почуття провини та аутоагресії (ставлення і дії направлені по відношенню до себе та оточуючих, що ґрунтуються на думці, що сам досліджуваний є погана людина, яка вчиняє недобре).

1.3. Методичні основи впливу арт-терапії на зниження агресивної поведінки підлітків

Агресивне поведження має місце у всіх вікових групах. І підлітковий вік не виняток. Підлітковим вважається період активного розвитку дитини у віці 11 – 16 років. Властивим для агресивного поведження підлітків, є переживання двох переломних моментів: першим моментом вважається психофізіологічний, який пов'язують із змінами внутрішнього, гормонального та фізіологічного характеру, які спричинюють тілесні зміни, неусвідомлений потяг статевого характеру, та емоційно-вольові зміни. Другим моментом вважається - соціальний, закінчується дитинство і відбувається перехід у життя дорослих, даний момент пов'язують із тим, що у підлітка відбувається розвиток критичного мислення. Особливістю пубертатного періоду також є криза ідентичності, яка є тісно пов'язаною із кризовим сприйняттям змісту життя.

У підлітків агресивна поведінка, насамперед, проявляється у освітніх закладах, на дворі, вдома. Такою поведінкою може бути фізичні агресивні дії, вербальна

агресивність (грубі висловлювання), іноді агресія може виражатись відношенням до неживих речей, проте, це відбувається вкрай рідко. Агресивна поведінка та її ступінь вираження залежить від впливу сім'ї, оточення однолітків, навчального закладу, а також інформаційного простору.

Агресивна поведінка, все ж має і необхідність в період соціалізації дитини. Вона допомагає долати страх, відстоювати власні інтереси, захищатись від зовнішніх загроз, а також сприяє адаптації підлітків до нових умов. У зв'язку з чим виокремлюють два типи агресії: доброякісну адаптивну та деструктивну дезадаптивну. Варто відзначити, що прояв агресивної поведінки підлітка у період його розвитку не є небезпечною безпосередньо, більш важливою є реакція навколишніх на саму агресію. У випадку, коли з допомогою насильства можна отримати увагу, владу, матеріальне заохочення, визнання чи будь-які інші привілеї, в усвідомленні підлітка може бути сформована поведінка, яка засновуватиметься через силу, що може бути становленням основи соціальних функцій та дорослих. Намагання дорослих придушити агресивну поведінку силою часто провокує ефект, який є протилежним до очікуваного [8, с. 86].

Агресивні дії підлітків також, можуть формуватися через низку факторів. До таких можна віднести: найближче оточення підлітка - це батьківська сім'я, групи однолітків, макросередовище - освітні установи в яких дитина перебуває тривалий час, традиції і закони даної культури, ЗМІ та адаптаційні можливості. Здібності до адаптації є можливостями, які дозволяють адекватно регулювати фізіологічні стани. Тобто, чим вищими є адаптаційні можливості, тим вищі шанси того, що людина зможе зберегти хорошу працездатність та високий рівень ефективності діяльності за умов впливу негативних факторів середовища.

Д. Річардсон та Р. Берон говорять що, сім'я є джерелом демонстрації і підкріплення агресивної поведінки. Дітям і підліткам, що зіштовхуються вдома з агресивними проявами, з більшою ймовірністю характерний прояв агресії. Різні форми покарання можуть не тільки пригнічувати, а й з більшою ймовірністю, стимулювати агресію, оволодіння її формами. Дитина розуміє, що старший може

вдаватися до агресивності. Спостереження вказують на те, що схильні до агресії діти виховуються батьками, які застосовували до них фізичне насильство. Діти, яких часто і сильно били, поведуться спокійно і навіть покійно в будинку, але стосовно своїх ровесників чи інших сторонніх осіб поведуться більш агресивно, ніж їх друзі, у родинях яких була зовсім інша ситуація. Покарання - це модель агресивної поведінки, переданого дитині дорослим. Прояви агресивних дій у підлітковому середовищі складаються в тісній залежності від стану сімейних відносин, від світогляду і поведінки батьків, дорослих.

Спілкуючись з однолітками, підліток також отримує інформацію щодо агресії, дивлячись на поведінку інших, вони вчать себе агресивно. Часто агресивні підлітки є не прийнятими серед більшості в своїй віковій групі, тому вони знаходять друзів серед також агресивних підлітків. Через це виникають інші проблеми, тому що в агресивній компанії відбувається взаємне посилення агресивності її членів. Міжособистісне спілкування серед підлітків супроводжується вербальною агресією. Вдавання до вербальної агресії обумовлено тим, що підлітки не вміють вирішувати комунікативні конфлікти конструктивно [8, с. 101].

Отож, кризою підліткового періоду є явище, яке вказує на особистісний розвиток, однак за умов виникнення певних негативних факторів та умов даний стан, провокує агресивну поведінку. Є багато способів та методів боротьби з агресивною поведінкою. Ми в даній роботі, як метод корекції агресивних дій підлітків обрали арт-терапію як найбільш екологічний і ресурсний метод в практичній психології.

«Арт-терапія» (art - мистецтво, arttherapy - терапія), буквально перекладається як терапія мистецтвом. Це терапевтичний метод, заснований на лікувальній вплив спілкування в поєднанні з творчістю. Арт-терапія є спеціалізованою формою психотерапії, заснованої на сильному впливі мистецтва і творчості. Основною метою методу арт-терапії є гармонійний розвиток особистості шляхом розвитку здібностей самовираження і самопізнання клієнта через мистецтво.

У нашій країні і за кордоном зростає інтерес до застосування методів арт-терапії в психології, освіті, в соціальній сфері та інших областях. Арт-терапія - відносно новий метод психотерапії, що розвивається з другої половини ХХ століття.

Основні переваги арт-терапії над іншими засобами корекції агресивної поведінки:

1. Арт-терапевтична робота доступна практично всім, незалежно від статі чи віку.
2. Арт-терапевтична робота не вимагає особливих навичок чи вмінь.
3. Даний вид терапії є засобом невербальної терапії.
4. Арт-терапія виступає потужним методом який зближує людей.
5. Продукти арт-терапевтичної діяльності є засобом для розуміння внутрішнього стану та настроїв людини.
6. Арт-терапія є тією можливістю, яка дозволяє вільно самовиражатися, розвивати терпимість.
7. Арт-терапія впливає на збільшення позитивних емоцій, сприяє подоланню апатії.
8. Основою арт-терапії є внутрішній творчий потенціал людини.

З метою корекції агресивності підлітків застосовується арт-терапія як засіб невербальної, в тому числі образотворчої експресії, вираження почуттів і емоцій. Арт-терапія дуже вигідна під час роботи з підлітками схильними до агресії. Що пов'язується з наступними її перевагами: повна відсутність дискримінації за будь-якою ознакою; можливість невербального спілкування, так як часто підлітки з неблагополучних сімей недостатньо добре володіють мовою; можливість актуалізації латентних ролей і станів, тих форм поведінки, які знаходяться в «витіснення» вигляді або слабо проявлені у підлітка в повсякденному житті; можливість вільно самовиражатись і пізнавати самого себе та багато іншого [8, с. 113].

Арт-терапія має широкі можливості під час корекційної роботи з підлітками. Творчість міцно пов'язана з життям дитини. Почуття і емоції нерідко знаходять

вихід за допомогою використовуваних підлітками символів. Відбувається змішання внутрішньої і зовнішньої реальності. У своїй творчості підліток, не замислюючись, малює те, що відчуває. Саме через творчу діяльність можна домогтися корекційного ефекту працюючи з підлітками, які схильні до агресивних дій.

Дитина-підліток часто не може висловити словами, що він відчуває, які емоції переживає в даний момент, але зате він може малювати, ліпити, фантазувати і через предмети своєї творчості будувати спілкування з навколишнім середовищем і близькими людьми. На арт-терапевтичних заняттях мистецтво не є самоціллю, то лише засіб, який допомагає краще зрозуміти себе. Мета даних занять не навчити підлітка малювати або ліпити, а допомогти коштами мистецтва впоратися з проблемами, що викликають у нього негативні емоції, які часто він не може вербалізувати і дати вихід творчій енергії. Кожен образотворчий матеріал задає певний діапазон можливих способів дії з ним, стимулює підлітка до різних видів діяльності. Так, у роботі з агресивністю, в найбільшій мірі, підходять пластилін і тісто. Вираз негативних емоціональних станів за допомогою певних маніпуляцій з пластичними матеріалами знижує ймовірність агресивних дій з боку самого підлітка по відношенню до інших.

До методичних прийомів, які здійснюються в арт-терапії, відносять наступне: пластичні етюди, терапевтичні казки, ігри та завдання на розвиток довільності поведінки, дихальні вправи, терапія піском, терапія музикою, дихальні вправи, складання колажів і аплікацій, малювання, драма-терапія, танцювальна терапія, мандалатерапія.

Висновки до першого розділу

Теоретичний аналіз існуючих у психології підходів до розуміння поняття «агресії», та складність і багатогранність агресивних проявів є причиною того, що на сьогодні з наукової точки зору немає чіткого визначення даного поняття. У нашій роботі ми досліджували це поняття шляхом пояснення форм поведінки

міжособистісного, вербального характеру для яких властива деструктивна поведінка.

Серед основних форм агресивних дій виділяють: фізичну психологічну та вербальну агресію; схильність до роздратування та негативізм. У свою чергу, форми прояву агресивних реакцій відповідають різним віковим етапам у розвитку та становленні психіки, а структура агресивних реакцій є показовою в розумінні особливостей розвитку особистості.

Проблемою агресивних проявів підлітків цікавились: А.Бандура, А.Басс, Л.Берковітс, О.Кернберг, К.Лоренс, Е.Фромм, К.Юнг, З.Фройд, Г. Паттерсон.

Аналізуючи основні причини, які провакують агресивну поведінку підлітків, на нашу думку, є наступні фактори, які мають соціально-психологічний характер, і виступають вихідними у виникненні агресії: мікрочинники (сім'я), мезофактори (дитячий соціум), макрофактори (засоби масової інформації), особистісні особливості підлітка.

Тоді як, до основних проявів агресії у підлітків відноситься: фізична дія проти когось, що є непрямом та вербальною агресією, запальність, роздратування, грубість, погрози, крик, негативізм, плітки, злі жарти, вигуки в натовпі, образи, аутоагресія, опозиційна манера поведінки тощо. Виходячи із вищезазначених основних проявів ми будемо використовувати у своєму емпіричному дослідженні такі стандартизовані психологічні методики, за допомогою яких можливо буде виявити дані форми вираження агресивності підлітків.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ

2.1. Обґрунтування методів дослідження проявів агресивної поведінки підлітків

Для проведення емпіричного дослідження агресивних проявів поведінки у підлітків засобами арт-терапії нами було обрано 40 підлітків віком від 14 до 16 років, учні ЗОШ № 11 м. Сміли.

Під час емпіричного дослідження ми застосовували стандартизовані психодіагностичні методики, а саме:

- Методика «Тест руки»;
- Методика «Вивчення фрустраційної реакції Розенцвейга»;
- Методика «Неіснуюча тварина»;
- Методика «Вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А.

Басса та А. Дарки».

Емпіричне дослідження проводилось нами у три етапи:

I. Проведення психодіагностики респондентів за чотирма основними методиками дослідження. Згідно отриманих результатів нами було здійснено аналіз та сформовано висновки;

II. Респондентам було запропоновано пройти корекційну програму щодо зниження рівня агресії засобами арт-терапії;

III. Після проведеної корекційної роботи було здійснено повторне тестування (ретестування) за чотирма методиками та опрацьовано отримані результати. По завершенню експериментального дослідження ми порівняли отримані психодіагностичні результати до застосування корекційної програми та після, а також сформуваали практичні рекомендації для психологів щодо зниження рівня агресії підлітків.

Для визначення видів агресивної поведінки ми використали стандартизовану методику А. Басса та А. Дарки спрямовану на визначення схильності особистості до агресивної поведінки (Додаток В).

З метою виявлення ступеня ворожої та агресивної поведінки ми застосовували інтерпретування результатів за Є. І. Роговим. Індекс ворожої та агресивної поведінки визначався оцінюючи відповідні шкали з використанням ключа. Допустимим рівнем агресії є величина індексу, яка відповідає 21 ± 4 , а ворожої поведінки – 7 ± 3 . Також акцентується увага на можливості досягти визначених величин, які вказують на ступінь агресивних проявів.

Індекс ступеня агресивності охоплює фізичну, непрямую, вербальну агресію та рівень роздратування, а індекс ворожої поведінки – образи та підозрілість (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Відносні показники ступеня агресії та ворожої поведінки у %

Прояви	Знижений	Нормальний	Підвищений
Індекс агресії	7.52	43.1	49.46
Індекс ворожої поведінки	4.30	18.28	77.42

Аналіз результатів застосування методики А. Басса та А. Дарки щодо визначення особистісної схильності до агресії свідчить, що ступінь індексу агресії у 49,46 % та ступінь індексу ворожої поведінки у 77,4 % опитаних підлітків є підвищеним. Так, А. Басс та А. Дарки стверджують, що агресивність є будь-якою поведінкою, яка несе в собі загрозу чи є причиною збитків для інших.

Для таких підлітків характерні конфліктність, неспроможність виражати власний емоційний стан та почуття. Знижений рівень агресії притаманний 7,52% підліткам та знижений індекс ворожої поведінки 4,3 % дітям, що є свідченням деякої пасивності та комформізму підлітків із вказаними показниками.

З усіх опитаних нормальний індекс агресії виявився у 43,01 % дітей, а нормальний індекс ворожої поведінки у 18,28 %.

Аналіз результатів застосування стандартизованої методики А. Басса та А. Дарки щодо визначення особистісної схильності до агресії, дав змогу визначити відсоткове співвідношення дітей з різними типами агресії та різними ступенями її прояву (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Показники рівнів агресивності за видами (у %)

Вид агресії	Низький	Середній	Підвищений	Високий	Надзвичайно високий
Фізична	2.15	10.75	48.39	32.26	6.45
Негативізм	5.38	5.38	13.98	44.09	31.18
Почуття провини	1.08	2.15	20.43	65.59	10.75
Опосередкована агресія	5.38	40.86	33.33	10.75	9.68
Дратівливість	0.00	3.23	10.75	20.43	65.59
Підозрілість	2.1	5.38	8.60	13.98	69.89
Образа	3.2	5.38	41.94	44.09	5.38
Вербальна	3.23	5.38	26.88	27.96	36.59

Низький рівень фізичної агресії виявлено у 2,15 % опитаних, середній – 10,75 %, підвищений – 48,39 %, високий – 32,26 %, надзвичайно високий – 6,45 %.

Вербальна агресія у 3,23 % опитаних проявляється на низькому рівні, у 5,38 % – середньому, 26,88 % – підвищеному, 27,96 % – високому, 36,56 % – надзвичайно високому. Негативізм низького та середнього рівня наявний у 5,38 % підлітків, підвищеного – 13,98 %, високого – 44,09 %, надзвичайно високого – 31,18 %.

Почуття провини на низькому рівні притаманно 1,08 % опитаних, середньому – 2,15 %, високому – 65,59 %, підвищеному надзвичайно високому – 10,75 %.

Низький рівень опосередкованої агресії є у 5,38 % респондентів, середній – у 40,86 %, підвищений – у 33,33 %, високий – 10,75 % та надзвичайно у 9,68 %. На надзвичайно високому рівні спостерігається такий вид агресивності, як дратівливість, у 65,59 % опитаних, у –20,43 % вона наявна на високому рівні, у 10,75 % підлітків на підвищеному, у 3,23 % – середньому. Для 2,15 % характерна підозрілість низького рівня, середнього – для 5,38 %, підвищеного - для 8,60 %, високого – для 13,98%.

Образу відчувають на – 69,89% низькому рівні 3,23 % підлітків, на середньому – 5,38 %, підвищеному – 41,94 %, високому – 44,09 % та надзвичайно високому 5,38 %.

Наступною методикою, яку ми використовували була методика Вагнера «Тест руки», яка визначає схильність підлітка до агресивних дій. Стимульним матеріалом методики є 9-ть карток на яких зображенні кисті людських рук та 10-та пуста картка. За думкою авторів, використання зображення руки як основного засобу взаємодії з навколишнім середовищем в якості стимульного матеріалу, дозволяє прогнозувати реальну відкриту поведінку людини, оскільки її відповіді більш тісно пов'язуються з моторною сферою особистості (на відміну від тестів Роршаха, ТАТ) [9].

В ході дослідження досліджуваний повинен дати відповідь, яку конкретну дію, на його думку, виконує зображена рука.

В процесі обробки усі відповіді мають класифікацію відповідно до 11-ти категорійам:

1) агресія (Agg) – відповіді, відповідно до яких рука здійснює агресивні дії, та налаштована вороже (нападає, наносить пошкодження, ображає і т.д.);

2) директивність (Dir) – відповіді відповідно до яких рука виконує роль керуючої, яка активно тисне на іншу особистість (наказує, вказує напрямом т.ін.);

3) страх (F) – відповіді, відповідно до яких, відображається страх через агресивні дії інших (рука захищається від насильства);

4) емоційність (Aff) – відповіді, відповідно до яких відбувається вираження емоційно позитивного ставлення до інших, залежність, кохання (протягнута рука допомоги, подарунок квітів, погладжування по голові);

5) комунікація (Com) – рука, яка комунікує з іншими, окрім того таке спілкування є відображенням почуття рівності (рука, що жестикулює, показує дорогу, вітається і т.п.);

6) залежність (Dep) – рука в пошуках допомоги, рука яка просить (жебраківання, процес милостині);

7) демонстративність (Ex) – демонстративна рука яка самовиражається, (протягнення руки для поцілунку, рука, яка показує певний предмет чи явище);

8) каліцтво (Crip) – хвора, покалічена рука з певною деформацією (зламана, рука належить хворій або мертвій людині);

9) активні дії безособистісного характеру (Act) – рука, що вчиняє окремі нейтральні дії фізичного характеру (займається письмом, опирається, шиє, щось тримає і т.п.);

10) пасивні дії безособистісного характеру (Pas) – відповіді, відповідно до яких рука нічим не займається (спить, відпочиває, висить);

11) опис (Des) – відповіді, де містяться лише описи руки, з відсутніми тенденціями до будь-яких дій (красива рука, пухкенька рука і т.ін.).

В розширеному варіанті інтерпретації використовується 14 оціночних категорій, до яких, крім вищевказаних, входять: напруга, галюцинації та відмова відповідати. Відповіді, які стосуються категорій «Агресія», а також «Директивність» автори розглядають як ознаку готовності досліджуваного до зовнішніх проявів агресії, відсутність бажання адаптуватись до оточення. Інші чотири категорії – «Емоційність», «Страх», «Комунікація» та «Залежність», вказують на тенденцію до соціальної кооперації. Відповіді, які стосуються інших категорій оцінюючи агресивність не беруться до уваги.

Кількісний показник агресії («I») визначається балами за формулою 2.1. Формула 2.1. Вирахування коефіцієнту агресивності в «Тесті руки» Вагнера [17].

$$I = \Sigma (\text{Агресія} + \text{Директивність}) - \Sigma (\text{Страх}^* + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$$

В різних джерелах зустрічаються два варіанти норм. Так, згідно одних джерел, про підвищену агресивність свідчить показник «I», який перевищує значення «+1» [17].

Згідно інших, досягнення значення «+1» вже свідчить про високий рівень агресивності [14]. Дану норму ми і використовували в нашій роботі. Якщо

коефіцієнт «I» рівний «0», то можна зробити припущення, що людина є схильною до агресії стосовно тих людей, кого вона знає найкраще, проте при спілкуванні з чужими людьми здатна контролювати свою агресивність.

Уразі коли показник «I» є від'ємним, то агресія може проявлятися лише в особливих ситуаціях (що вважається нормою). Відкрита агресивна поведінка з точки зору Вагнера є протирічивою поведінкою, відповідно до соціальних норм в ситуаціях зі спільною діяльністю [14].

Отже дана методика дає змогу передбачити не певний тип агресивних дій, а схильність до агресії загалом. Автори даної методики припускали, що головною детермінантою відкритої агресивної поведінки виступає не наявність розвинутих агресивних тенденцій, а недорозвиток установок соціальної кооперації [14]. Таким чином, важливим є не лише кількісний показник («I»), а і сама структура відповідей.

Крім даного показника, методика дозволяє вираховувати ряд додаткових коефіцієнтів: MAL (ступінь особистісної дезадаптації), WITH (тенденція до втечі від реальності), PATH (наявність психопатології). Вказана методика була обрана за причин її відносно високої валідності та надійності порівняно з іншими методиками діагностики агресивності, зокрема відомим опитувальником Басса-Дарки.

Порівняно з іншими проєктивними методиками, які дозволяють діагностувати агресивність особистості, результати «Hand-test» мають стандартизований параметричний характер, що робить його використання більш зручним.

Аналіз асоціацій досліджуваних представлено на рисунку 2.1.

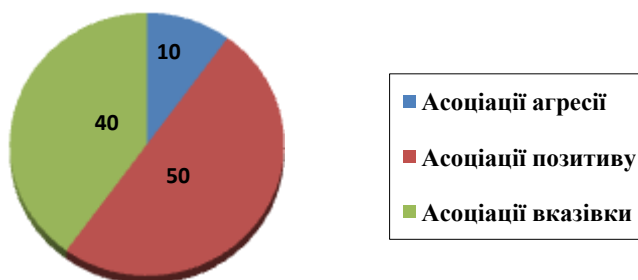

Рис.2.1. Асоціації, виявлені у респондентів за методикою «Тест руки»

За рисунком 2.1. видно, що 10% школярів практично на кожній із карток побачили агресивні прояви, жорстокість, страх; 50% дітей побачили асоціацію із вираженням любові, підтримки, хороші емоції; 40% учнів вбачали у картках руку, яка вказує, перешкоджає, підпорядковує.

Наступною методикою стала методика «Вивчення фрустраційної реакції Розенцвейга». Саморегулюючий тип агресії, який ми виділили, на нашу думку, краще за все був розкритий тільки у типах агресивних особистісних реакціях відповідно до методики І.А. Фурманова та С. Розенцвейга. Його добре охарактеризовують імпульсивні типи агресивних реакцій, в тому числі і у контрольованому підвиді агресивності де домінуючим являється самозахисний тип, а також вперто-розрахунковий, а у змагальному – перешкоджаючий домінуючий тип агресивних реакцій. Вказаний нами прихований вид агресивності охоплює інтропульсивні типи агресивних реакцій, а захисний, у свою чергу, відповідав стосовно самозахисного та вперто-розрахункового, депресивний відповідав перешкодо-домінуючому типу агресивних реакцій. Наступний вид агресивності являється поведінковим, він вміщує такий тип агресивних реакцій, як екстрапульсивний, а тому демонстративний його підвид розглядався найкраще у вперто-розрахунковому типі та перешкодо-домінуючому, а фізичний підвид у свою чергу містив такий тип агресивної реакції, як самозахисний.

Розенцвейг розрізняє два типи фрустрації:

1. Позбавлення або ж первинна фрустрація. Яка утворюється тоді, коли суб'єкт немає можливості задовольняти власні потреби. Наприклад: голод, що виник внаслідок тривалого голодування.

2. Вторинна фрустрація. Характеризується наявними перешкодами чи протидіями на шляху, до задоволення власних потреб.

Таке визначення фрустрації має головним чином відношення до вторинної, тому саме на її основі заснована велика кількість досліджень, що базуються на експериментах. Прикладом для вторинної фрустрації зазвичай слугує: суб'єкт, що

голодує, не може прийняти їжу, оскільки прихід відвідувачів заважає йому це зробити.

Природною являється класифікація реакції фрустрації, наслідуючи природу припинених потреб. Розенцвейг стверджує, що відсутня на сьогодні класифікація потреб не є перешкодою для того, щоб вивчати фрустрації, більшою перешкодою є відсутність самих знань про реакції фрустрації, які могли б бути основою для класифікації.

Відповідно до перелічених потреб, розрізняють два типи реакцій.

1. Реакція продовження потреб. Вона настає завжди після кожної фрустрації.

2. Реакція захисту свого «Я». Дана реакція вказує на долю особистості загалом; така реакція виникає лише за особливих випадків загрози для особистості.

В реакції продовження потреб вона хоче задовольнити ці потреби будь-яким способом. В реакції захисту свого «Я» факти є більш складними. Розенцвейг пропонує розділити дані реакції на три основні групи та таким чином зберегти класифікацію в основі свого тесту.

1. Відповіді екстрапунітивного характеру (звинувачення). У відповідях досліджуваний у позбавленні агресивно звинувачує зовнішні перешкоди та інших осіб. Емоції, що супроводжуються цими відповідями є гнів та збудливість. В окремих випадках агресія на початку є прихованою, а пізніше уже знаходить своє непряме вираження, відповідаючи на механізм проекції.

2. Відповіді інтрапунітивного характеру, або ж самозвинувачення. Емоції, які з ними пов'язані винуватість, докори власного сумління.

3. Відповіді імпунітивного характеру. Присутнє бажання щодо ухиляння від докорів, які висловлені іншими та самому собі.

Розглядати реакцію фрустрації також можна під кутом їх прямоти. Прямими реакціями, є відповіді які тісно пов'язані з ситуацією фрустрації та являються доповненням до початкової потреби. Непрямі реакції, де відповідь є замісною та максимально символічною.

Насамкінець, також варто дивитися на реакцію на фрустрацію через призму адекватної реакції. Дійсно, будь-яка реакція на фрустрацію, що розглядається з біологічного розуміння є адаптивною. Можна говорити про те, що реакція є адекватною в тій мірі, в якій вона є представленою прогресивними тенденціями особистості більше, аніж регресивними.

Здійснюючи аналіз відносної частоти факторів, які зустрічаються у відповідях піддослідних відповідно до даної методики, на конкретну ситуацію тесту, можна робити такі висновки:

– найбільший % відповідей за фактором E мають відповіді що стосуються ситуацій: 6 – (43%), 9 – (47%), 10 – (41%), 12 – (37%), 14 – (42%), 16 – (34%), 21 – (49%), 23 – (49%). Такі відповіді мають екстрапунітивну реакцію та фіксацію на самозахист;

– найбільший % відповідей за фактором I мають відповіді що стосуються ситуацій: 2 – (39%), 16 – (38%), 19 – (42%), 20 – (38%). Такі відповіді мають інтропунітивну реакцію та фіксацію на самозахист;

– за фактором E' високий % відповідей мають відповіді що стосуються ситуацій: 7 – (42%), 15 – (32%), 18 – (32%). Такі відповіді мають екстрапунітивну реакцію та фіксацію на перешкодах;

– за фактором M' (реакції імпульсивного характеру, фіксовані на перешкоді) найбільший % відповідей мають відповіді що стосуються ситуацій: 1 – (37%), 12 – (35%), 22 – (44%), 24 – (42%);

– за фактором e високий % відповідей мають відповіді що стосуються ситуацій: 1 – (33%), 13 – (39%), 18 – (38%). Такі відповіді мають екстрапунітивну реакцію та фіксацію на вирішення проблем;

– високий % відповідей за фактором i (реакції інтропунітивного характеру що мають фіксацію на вирішення проблем) мають відповіді що стосуються ситуацій: 5 – (42%), 14 – (34%);

– переважання фактора M (реакції імпульсивного характеру та фіксацію на самозахисті), m (реакції імпульсивного характеру та фіксацію на вирішення

проблем), І' (реакції імунітивного характеру та фіксацію на перешкоді) у вказаній групі, що брала участь в експерименті не виявлено по жодній із ситуацій тесту.

– у відповідях досліджуваних на ситуації 3,4,8,11,17 не виявлено домінуючих факторів, тобто розподілення частот за всіма факторами є більш менш рівномірним.

Досліджуючи далі ми використовували біноміальний критерій. Даним критерієм користуються з метою виявлення статистично значущих розбіжностей у співвідношенні кількості факторів у кожній із ситуацій тесту. Зважаючи на те, що в нашому експерименті є більше двох градацій, нами було застосовано критерій Пірсона χ^2 . За допомогою якого ми змогли статистично перевірити припущення стосовно перевищення виділених факторів за кожною ситуацією тесту.

Результати відповідно до методики Розенцвейга показані у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати за методикою Розенцвейга

Е	І	М	Е'	І'	М'	е	і	м
І	0,99							
М		0,171						
Е'			0,185					
І'				0,256				
М'					0,168			
Е						0,154		
І							0,197	
М								0,324

Ступені свободи 100 значення t – критерій 0,197 за рівнем значущості 5%; 0,256 за рівнем значущості 1%; 0,324 за рівнем значущості 0,1%.

* $p < 0,1$ (виявлено зв'язок між показниками лише на рівні статистичної тенденції).

** $p < 0,05$ (виявлено статистично достовірний зв'язок між показниками).

*** $p < 0,01$ (виявлено статистично достовірний зв'язок між показниками).

**** $p < 0,001$ (виявлено статистично достовірний зв'язок між показниками)

Проективна методика С.Л. Колосова «Неіснуюча тварина». Підліткам запропонували намалювати неіснуючу досі в природі та світі тварину. По

закінченню проведення даної методики отримано наступні результати з показниками, які показані у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Результати за методикою «Неіснуюча тварина»

Емоційний стан	Кількість підлітків з яскраво вираженим високим ступенем
Тривога	27 підлітків
Негативний настрій	10 осіб
Агресія	3 особи

В Додатку А нами більш детально представлено емоційний стан за методикою «Неіснуюча тварина».

Відповідно до результатів експерименту впливає висновок, що із 40 підлітків, 27 підліткам притаманні тривожність, негативний настрій, агресія, які яскраво виражені на малюнках та характеризують їхній емоційний стан на момент дослідження. Проте, це також може бути пов'язано із причино - наслідковим станом, спричиненим тривожністю через саму процедуру проходження тестів, та відповідно до індивідуальних особливостей респондентів.

Отже, в результаті проведення першого етапу експериментального дослідження за результатами отриманих даних за усіма методиками, можна зробити наступні висновки:

- більшості респондентів притаманний підвищений індекс ворожості (49,46%) та агресивності (77,42%), а також високий рівень агресивності та тривожності, із такими проявами агресивності, як: підвищений рівень фізичної агресії (48,39%), високий рівень негативізму (44,09%), почуття провини (65,59%) та образи (44,09%), а також надзвичайно високий рівень дратівливості (65,59%), підозрливості (69,89%) та вербальної агресії (36,59%);
- 10% школярів практично на кожній картці методики «Тест руки» помічали прояви агресивності, жорстокого поведіння, страх; 50% дітей вказали на

асоціацію з прихильністю, вираженням любові, підтримки, позитивними емоціями; у 40% дітей зображення руки асоціювалось із наказами, перешкодами, та залежністю.

- більшості респондентів характерна екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті, що виявляється у агресивному звинуваченні та позбавленні зовнішніх перешкод. Емоції, які супроводжують - злість та збудливість. В окремих випадках агресивність спочатку є прихованою, а пізніше вона знаходить своє непряме вираження, відповідаючи на механізм проєкції.

- більшість підлітків характеризується високими проявами тривожності (27 осіб), наявним негативним настроєм (10 осіб) та агресивними проявами (3 особи).

Саме тому, аналізуючи отримані дані, вважаємо, що потрібно розробити і запропонувати корекційну програму із застосуванням засобів арт-терапії для зниження рівня агресивних проявів у підлітків.

2.2. Розробка та обґрунтування програми зниження агресивних проявів поведінки підлітків

Мета програми – здійснити профілактику та знизити рівень агресії серед підлітків методом формування позитивного самосприйняття та самооцінки, ознайомлення із прийнятними способами реагування на складні ситуації, прийняття себе та оточуючих.

Завдання програми: сприяти розвитку підлітків навичок самоконтролю над власними агресивними проявами; розвивати навички саморегуляції над емоційними станами; формувати позитивну самооцінку; сформувати навички ефективного спілкування та співпраці з іншими людьми; сприяти зниженню емоційного напруження та рівня ситуативної тривоги; сформувати розуміння відповідальності за своє життя.

Учасники: діти 14-16 років.

Форма: групові заняття від 6 до 10 осіб.

Структура програми: 10 занять, що тривають 45 хвилин.

Методи роботи: повідомлення інформаційного характеру, мозковий штурм, сюжетно-рольові ігри, вправи із застосуванням арт-терапії (елементи казкотерапії, ліплення, проєктивні техніки), тощо.

Обладнання: плакати; маркери; фарби; папір білого кольору формату А4 і А2; набір кольорового паперу; ножиці; клей; глянцеві журнали; кубики; бейджики.

Очікувані результати: досягти позитивних змін у поведінці; знизити рівень проявів агресивності та тривожності; оволодіти навичками контролю над собою та навичками саморегуляції емоційного стану; досягти адекватної самооцінки; сформувати навички конструктивного спілкування.

Арт-терапія є певною мобілізацією творчого потенціалу, внутрішніх механізмів саморегуляції та самоцілення. Даний психологічний терапевтичний напрям охоплює багато інших напрямків, зокрема психотерапію, ігротерапію, психодраму, музикотерапію, казкотерапію, кольоротерапію, лялькотерапію, фототерапію, танцювальну терапію, символдраму.

Завдання:

- Сприяти розвитку здатності до самоусвідомлення та самовираження;
- Сприяти розвитку творчого потенціалу і внутрішніх ресурсів підлітків;
- Сприяти розвитку потреби щодо самопізнання та прагнення до розуміння самого себе;
- Сприяти розвитку ефективного психологічного захисту;
- Заохочувати процес виходу емоцій, які було придушено за допомогою соціально прийнятих способів;
- Заохочувати емоційне відреагування переживань, що є травмуючими;
- Сприяти розвитку та корекції навичок комунікації, формувати правильні установки та потреби, які є пов'язаними із творчістю;
- Формувати позитивне «Я» - концепції;

- Зміцнювати власну особистісну цінність підлітка;
- Формувати навички збереження та зміцнення психологічного та емоційного здоров'я.

Критерії ефективності програми:

- Створений позитивний емоційний настрій;
- Покращений процес спілкування з ровесниками та дорослими, присутня здатність до взаєморозуміння та емпатії;
- Вираження реальних проблем, які з певних причин було проблемним для вербального обговорення;
- Здатність розуміти власні почуття, вміти їх висловлювати, у прийнятній формі;
- Здатність надавати можливість виходу тенденціям руйнівного і саморуйнівного характеру безпечним для оточуючих способом, за допомогою думок та емоцій, які підлітки пригнічували;
- Розвинене почуття самоконтролю;
- Самовираження, розвиток уяви, отриманий естетичний досвід, розвинені практичні навички образотворчості та художніх здібностей загалом;
- Підвищена адаптаційна можливість у повсякденному житті;
- Знижено рівень втоми та негативного емоційного стану та їх проявів;

Очікувані результати: Період підліткового та юнацького віку є сприятливим для використання методик арт-терапії. Спілкування шляхом експресивної продукції часто є кращим за вербальну комунікацію, тому, що дозволяє дітям «сховати» власні переживання методом візуалізації образів та уникати прямого спілкування з дорослими. Відповідно до усвідомлення власних внутрішніх психологічних проблем та конфліктів діти підліткового віку поступово переходять до їх вербальних проявів, вирішення. Отож, по закінченню системи занять підлітки мають мати сформовані наступні вміння та навички:

- бажання у самопізнанні;
- розуміння власної індивідуальності з точки зору творчості;

- навички саморегуляції;
- усвідомлення особистих відносин (в тому числі і сприйняття самого себе);
- уміння застосовувати компроміс і конструктивним методом долати внутрішні протиріччя;
- отримання адекватної самооцінки і особистого прийняття;
- навички здатності управляти власною поведінкою, вибудовувати конструктивну модель поведінки у складних ситуаціях.

Навчальний план програми «Арт-терапія для підлітків»

1. Підготовчий етап організаційних моментів та вихідна діагностика: 2 заняття по 45 хвилин.
2. Етап корекційної роботи та оцінювання результатів: 4 заняття по 45 хвилин.
3. Підсумковий етап та оцінка кінцевого результату програми: 4 заняття по 45 хвилин.

Календарно тематичний план програми.

1. Підготовчий етап організаційних моментів та вихідна діагностика:
 - 1.1. Вступ. Знайомство - «Презентування себе» - 2 заняття по 45 хвилин.
 2. Етап корекційної роботи та оцінка результатів: 4 заняття по 45 хвилин.
 - 2.1 Мій внутрішній стан – мудра колиска
 - 2.2. Межі таланту
 - 2.3. Маска особистості
 - 2.4 Недоліки та проблеми - ключ до досконалості
 - 2.5 Шлях мрій та можливостей
 - 2.6 Емоції на малюнках - нескінченні можливості
 - 2.7. Я власними очима та очима других
 - 2.8. Лабіринти думок
 - 2.9. Міст невідомості один до одного
 - 2.10 «Символічні послання» - оцінювання результатів
 3. Підсумковий етап та оцінка кінцевого результату програми: 4 заняття по 45 хвилин.

3.1. «Я вчора, я завтра»

3.2. «Символічні послання» - оцінювання результатів

Зміст програми:

Усі заняття з підлітками здійснюються у груповій формі, проте багато технік можуть використовуватися також для індивідуальної роботи. Усі групи є мобільними. Для отримання максимального результату у групі не повинно налічуватись понад 10 осіб. Термін на який розрахована програма – 1 місяць.

Програма реалізовується у три етапи:

Перший етап містить підготовчі організаційні процедури та вихідну діагностику;

Другий етап корекційна робота та оцінювання її результатів;

Третій етап – підсумки та оцінювання кінцевого результату.

Кожен етап є тісно пов'язаний один з одним та спрямований на досягнення гармонізації сфери емоцій, формування самопізнавальних навичок та на розвиток уміння самовиражатись, на формування навичок соціальної адаптивності.

Проводяться дані заняття два рази у тиждень, у тренінговій формі. Основою програми є арт-терапевтичні методики. В основному для проведення занять використовується образотворча творчість. Для профілактичної роботи психічного перепрацювання техніки малювання поєднані із музичним супроводом, руховими вправами, психогімнастикою, образною візуалізацією та ін.

Структура програми та занять складена таким чином, що усі заняття розпочинаються із створення «робочої» атмосфери в групі - підготовка підлітків до спонтанної творчої діяльності та внутрішньої комунікації. Для цього використовуються різноманітні рухові вправи для розігріву, психогімнастика, а також легкі образотворчі техніки. До прикладу, різні модифіковані методики «каракулі» та інші техніки, які призначені для зниження контролю свідомості над думками та словами учасників. Наступним етапом заняття передбачено створення окремими учасниками або ж цілою групою певного малюнка. Даний етап спрямований на налаштування до психодіагностичної роботи. Так, доволі вичерпні

дані про автора можна одержати інтерпретуючи малюнки у відповідності з ustalеними критеріями відомих на сьогодні проєктивних технік.

Наступним етапом групової роботи є створення належних умов для сприятливої комунікації в групі. Існує думка, що внутрішні переживання та їх вербалізація сприяє зниженню їх гостроти та певною мірою допомагає позбутися їх. Саме тому, кожному із учасників пропонується презентувати власну роботу та якомога ширше розповісти про свої думки, емоційний стан та певні асоціації, що виникли в учасника у процесі творчої діяльності.

На підсумковому етапі передбачено рефлексивна оцінка роботи у безпечному середовищі групи: спонтанна «взаємоотерапія» з використанням доброзичливих слів, позитивне програмування, підтримка. Як правило, атмосфера емоційного тепла, емпатійності, підтримки, що виникає під час занять, дає змогу кожному із учасників тренінгової групи прожити ситуації успіху в певному виді діяльності. Як результат отримується хороший досвід, самоповага та позитивне сприйняття самого себе, загострюється почуття особистої гідності.

Особливості роботи щодо організації групи:

- Під час занять використовуються виключно фарби, винятком є перше заняття, на якому учасникам дозволяється вибирати між олівцями, фарбами чи фломастерами. Це пояснюється тим, що більшість підлітків бояться користуватися фарбами як інструментом самовираження під час перших занять, пояснюючи це тим, що не мають достатніх умінь «охайно» малювати, тобто «так, як би вони хотіли». Вільність вибору щодо засобів самовираження під час першого заняття дає змогу забезпечити плавний перехід до заняття з використанням фарб.

- На кожному занятті використовується музичний супровід спокійними мелодіями, що дозволяє поєднанні швидко розслабитися учасникам групи.

- Усі справи та заняття загалом обов'язково завершується рефлексією особистісних почуттів та емоцій.

- Арт-терапія є ефективною у малочисельних групах 5 – 10 осіб, оскільки це сприяє атмосфері довіри. Окрім того, є можливість приділити потрібну увагу

кожному із учасників групи, що є важливим моментом для підлітків під час процесу самопізнання.

- На заняттях бажаною є група осіб з віковою різницею не більше 2 роки.
- Тривалість кожного заняття до 50 хвилин, за умов поєднання різноманітних вправ, які не дозволяють перевантажувати психіку.

Приклад одного заняття програми подано у Додатку Б.

2.3. Аналіз результатів дослідження впливу арт-терапії на прояви агресивної поведінки підлітків

Третім і останнім етапом нашого дослідження є повторне опитування (ретестування) за основними методиками з метою аналізу змін, що відбулися у респондентів після того як вони пройшли запропонований курс корекційної програми з елементами арт-терапії.

Першою для дослідження стала методика вивчення схильності особистості до агресивної поведінки А. Басса та А. Дарки. Порівняльна таблиця індексу агресивності та індексу ворожості до та після використання корекційної програми представлена у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Порівняння індексу агресивності та індексу ворожості до та після використання корекційної програми (у %)

Прояви	Знижений після	Знижений до	Норма після	Норма до	Підвищений після	Підвищений до
Індекс агресивності	41.66	7.52	28.12	43.1	30.22	49.46
Індекс ворожості	24.73	4.30	30.15	18.28	45.12	77.42

Отже, після застосування корекційної програми підвищений рівень агресивності у підлітків було значно знижено з 49,46% до 30,22%, індекс ворожості також було значно знижено з 77,42% до 45,12%, що свідчить про зниження загального рівня агресивності.

Порівняння показників рівня агресивності за видами до та після застосування корекційної програми представлено у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Порівняння показників рівня агресивності за видами (у %) до та після застосування корекційної програми

Вид агресії	Низький до		Середній до		Підвищений до		Високий до		Надзвичайно високий до	
	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після
Фізична	2.15	1.50	10.75	9.15	48.39	46.17	32.26	30.22	6.45	1.22
Негативізм	5.38	4.77	5.38	5.10	13.98	11.44	44.09	42.16	31.18	30.12
Почуття провини	1.08	1.00	2.15	1.15	20.43	18.13	65.59	63.51	10.75	9.55
Опосередкована агресія	5.38	5.12	40.86	35.22	33.33	31.55	10.75	9.44	9.68	8.15
Дратівливість	0.00	0.00	3.23	1.22	10.75	9.33	20.43	19.33	65.59	52.13
Підозрілість	2.1	1.75	5.38	4.33	8.60	7.50	13.98	11.21	69.89	61.55
Образа	3.2	2.55	5.38	4.67	41.94	40.32	44.09	40.55	5.38	3.12
Вербальна	3.23	2.77	5.38	4.20	26.88	22.15	27.96	25.16	36.59	32.14

Згідно таблиці 2.6 по усім показникам щодо видів агресивної поведінки був знижений рівень після застосування корекційної програми. За окремими видами агресії: фізична та опосередкована агресія зниження показників було незначним. А за видами агресії: вербальна та образа, почуття провини зниження показників як бачимо, було значним.

Аналіз асоціацій за методикою «Тест руки» після проведення корекційної програми ілюстративно представлено на рисунку 2.2.

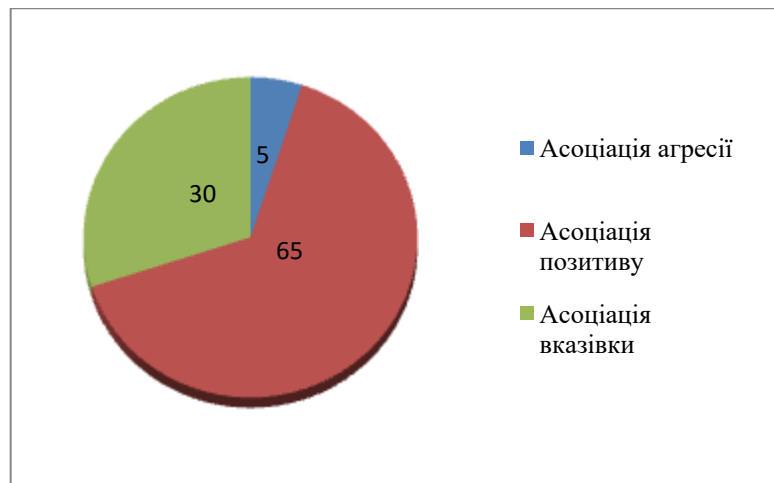

Рис.2.2. Асоціації, виявлені в респондентів за методикою «Тест руки» після проведення корекційної програми

Порівнюючи отримані дані після проведення корекційної програми із результатами первинної діагностики, можна констатувати явне зниження рівня асоціації вказівки та асоціації агресії та збільшення рівня асоціації позитиву.

Показники фрустраційних реакцій в агресивних підлітків за методикою Розенцвейга, представлені у таблиці 2.7.

Таблиця 2.7

Показники фрустраційних реакцій в агресивних підлітків (за методикою Розенцвейга)

Спрямованість реакцій	Тип реакцій			
	ОД «с фіксацією на перешкоді»	ЕД «с фіксацією на самозахисті»	НР «с фіксацією на потребі»	Усього
Е	10,3–10,2	21,3–21,2	31,2–32,1	64,2–64,4
І	7,2–7,1	4,2–4,5	18,3–18,4	29,7–29,6
М	2,1–2	4,2–4,3	0,4–0,4	6,1–6,3
Усього	19,6–19,7	40,1–41,4	39,1–39,2	100–102

Результати тестування після проведення корекційної програми з підлітками показали, що переважним типом реакції є «з фіксацією на самозахист» (41,3%), тобто домінуючою виявилась спрямованість на екстрапунітивні реакції (64,4%). Це свідчить про те, що підлітки реагують на агресивну ситуацію шляхом самозахисту.

Більшому числу властива орієнтація на Е спрямованість реакцій, що дещо зменшило агресивні прояви реакцій та збільшило відстороненність.

Після проведення корекційної програми, як і до, меншому числу властиво інтропунітивні реакції (29,7% – І), тобто реакції спрямовані на самого себе, де фруструюча ситуація розглядається малозначною, або легко переборною із часом.

Після проведення проєктивної методики «Неіснуючої тварини» були отримані наступні результати за наступними показниками, які були представлені у таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Порівняння результатів за методикою «Неіснуюча тварина» до та після проведення корекційної програми

Емоційний стан	Кількість підлітків з яскраво вираженим високим рівнем	Після застосування корекційної програми
Тривожність	27 підлітків	30
Негативний настрій	10 осіб	9
Агресія	3 особи	1

Згідно таблиці 2.8. після застосування корекційної програми знизилась кількість підлітків з агресивними емоційними проявами до 1 особи та збільшилась кількість підлітків з тривожністю до 30 осіб.

Таким чином, після проходження підлітками запропонованої корекційної програми щодо профілактики агресивної поведінки засобами арт-терапії ми маємо позитивні тенденції, а саме: підвищений рівень агресивності у підлітків було значно знижено з 49,46% до 30,22%, індекс ворожості також було значно знижено з 77,42% до 45,12%, що свідчить про зниження загального рівня агресивності. Результати ретестування після проведення корекційної програми з підлітками показали, що переважним типом реакції є «з фіксацією на самозахист» (41,3%), тобто підлітки

реагують на агресивну ситуацію шляхом самозахисту. Більшому числу властива орієнтація на Е спрямованість реакцій, що дещо зменшило агресивні прояви реакцій та збільшило відстороненність. Після проведення корекційної програми, як і до, меншому числу підлітків властиві інтропунітивні реакції (29,7% – І), тобто реакції спрямовані на самого себе, де фруструюча ситуація розглядається малозначною, або легко переборною із часом.

Даним дослідженням обумовлена необхідність розробки рекомендацій для психологів, які основним своїм призначенням ставлять підбір ефективних способів роботи з підлітками із підвищеним рівнем агресії.

Отже, перше – це трансформація у творчі цілі, захоплення, тобто включення агресивних підлітків у різні форми діяльності. Наприклад, творчі доручення, які дають можливість проявити себе; ненав'язливе врахування думки підлітків із завищеним рівнем агресії щодо вирішення питань у класі або в процесі обговорення на навчальних заняттях.

Друге – це включення агресивних підлітків у суспільне життя (участь у мистецьких конкурсах, концертах тощо), що також сприяє трансформації агресії в творче русло.

Наступне – це трансформація в творчу діяльність, яка допомагає зняти напругу і розрядити агресивні імпульси, а також може сформувати відчуття включеності, підтримки, яких часто не вистачає підліткам;

Четверте – фізична і моральна розрядка, яку може забезпечити арт-терапія;

П'яте, одне з найважливіших, – навчання агресивних підлітків прийнятним способам вираження агресії і формування вміння володіти собою в ситуаціях, які провокують спалахи агресії;

Шосте – промовляння або малювання негативних емоцій;

І сьоме – це техніка «Я-повідомлень», тобто повідомлення про почуття, які викликають агресивну поведінку.

Також можна сформулювати певні пропозиції щодо виховної роботи та психокорекційного супроводу підлітків схильних до агресивності:

- розвиток соціальної адаптації та моральної зрілості підлітка шляхом подолання невпевненості, формування адекватної самооцінки та самоповаги;

- психологічне індивідуальне консультування відповідно до результатів психодіагностичної роботи, в процесі якого відбувається обговорення індивідуальних особливостей, вмінь користуватися сильними сторонами особистості та долати наявні проблеми;

- коригування протестуючої поведінки, що дає змогу виявляти істинні причини агресії, встановлювати контакт, формувати почуття довіри та використовувати раціональну терапію, навчити методикам психологічно вираження почуття агресії;

- робота в групі є орієнтованою на те, щоб відновити психічну цілісність особистості шляхом нормалізації міжособистісних стосунків усередині групи, а також у сім'ї та при спілкуванні з вчителями;

- співпраця із класним керівником для вироблення адекватних виховних стратегій та способів перевтілення агресивності у прийнятну соціальну активність: залучення до спортивних та інших видів змагань, молодіжних загонів (пошукова робота, відновлення пам'яток архітектури, охорона довкілля тощо);

- співпраця з батьками: консультування щодо ролей у сімейних взаєминах та дозволених виховних методів під час виникнення реакцій агресії та протесту.

Таким чином, вивчивши дану проблему, проаналізувавши праці зарубіжних і вітчизняних вчених, ми змогли дати рекомендації психологам щодо взаємодії із агресивними підлітками, а також підібрати ефективні арт-терапевтичні прийоми, які сприяють зниженню рівня агресії у підлітковому віці, а також її нейтралізації.

Підводячи підсумок, необхідно сказати, що заняття арт-терапії, були спрямованими на психологічну корекцію агресивної поведінки підлітків, сприяли усвідомленню внутрішніх можливостей дитини, сприяли формуванню адекватної самооцінки, вчили розслаблятися та позбутися негативних емоційних станів та думок. Під час групової роботи арт-терапія розвиває у підлітків важливі соціальні навички, сприяє формуванню більш активної життєвої позиції, допомагає

усвідомити їх прагнення і страхи, направляє на взаєморозуміння, формування єдності інтересів, а також сприяє формуванню здорових взаємин у колективі.

Висновки до другого розділу

На емпіричному етапі нами було проведено експериментальне дослідження у три етапи. На першому етапі експериментального дослідження було виявлено, що для більшості підлітків притаманний:

- підвищений індекс агресивності та ворожості із такими проявами агресивності, як: підвищений рівень фізичної агресії, високий рівень негативізму, почуття провини та образи, а також надзвичайно високий рівень дратівливості, підозрливості та вербальної агресії;

- наявні асоціації позитиву (асоціації із прихильністю, вираження любові, захисту, позитивні емоції) та вказівок (асоціації підпорядкуванням та залежності);

- екстрапунітивна реакція з фіксацією на самозахисті, що виявляється у агресивному звинуваченні та позбавленні зовнішніх перешкод, де емоції супроводжуються гнівом і збудженням, а у деяких випадках агресія спочатку прихована, потім вона знаходить свій непрямий вираз, відповідаючи механізму проекції;

- високий рівень тривожності.

Аналізуючи отримані дані, ми розробили та запропонували корекційну програму із застосуванням засобів арт-терапії для зниження рівня агресивних проявів у підлітків, що відповідає другому етапу нашого експериментального дослідження. У нашій роботі ми розкрили зміст розробленої комплексної програми профілактики агресивної поведінки підлітків засобами арт-терапії, а також висвітлили результати її експериментальної перевірки.

Третім і останнім етапом нашого експериментального дослідження було повторне тестування (ретестування) за основними методиками з метою аналізу змін, що відбулися у підлітків після проходження ними запропонованої корекційної

програми з елементами арт-терапії. Після застосування корекційної програми підвищений рівень індексу ворожості та агресивності у підлітків було значно знижено, що свідчить про зниження загального рівня агресивності у досліджуваних підлітків. Результати ретестування за методикою «Вивчення фрустраційної реакції Розенцвейга» показали, що переважним типом реакції є «реакція з фіксацією на самозахист», тобто, підлітки реагують на агресивну ситуацію шляхом самозахисту, тоді як меншому числу властиво інтропунітивні реакції, тобто реакції спрямовані на самого себе, де фруструюча ситуація розглядається малозначною, або легко переборною із часом. Також, на основі проведення нашого експериментального дослідження нами були сформульовані практичні рекомендації для психологів відповідно до впровадження та проведення розробленої програми.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження нами було зроблено наступні висновки:

1. Здійснено теоретичний аналіз існуючих у психології підходів до розуміння поняття «агресії», а також те наскільки прояви агресивності можуть бути складними та багатозначними і призводити до того, що психологічна наука на сьогодні немає чіткого трактування та визначення даного поняття. У своїй роботі ми розглядали дане поняття пояснюючи систему міжособистісної вербальної та фізичної поведінки, де має місце деструктивність.

Серед основних форм агресивності виділяють: фізичну, психологічну та вербальну агресію; схильність до швидкого збудження, злості та роздратування. У свою чергу, форми прояву агресивних реакцій відповідають різним віковим етапам у розвитку та становленні психіки, а структура агресивних реакцій є показовою в розумінні особливостей розвитку особистості.

Проблемою підліткової агресивності займалися: А. Бандура, А. Басс, К.Лоренс, Л.Берковітс, О.Кернберг, Е.Фромм, К.Юнг, З.Фройд, Л. Філонов та Г. Паттерсон. Аналізуючи основні причини, що провокують виникнення агресивних реакцій у підлітків, на нашу думку, є наступні фактори соціально-психологічного характеру, які виступають вихідними у виникненні агресії: мікрочинники (сім'я), мезофактори (дитячий соціум), макрофактори (засоби масової інформації), особистісні особливості підлітка. Тоді як, до основних проявів агресії у підлітків відноситься: фізична дія проти когось, вираження непрямой та вербальної агресії, запальність, роздратування, грубість, погрози, крик, негативізм, плітки, злі жарти, вигуки в натовпі, образи, аутоагресія, опозиційна манера поведінки тощо.

2. Для проведення емпіричного дослідження проявів агресивної поведінки підлітків нами було обрано 40 підлітків віком 14 – 16 років, учні ЗОШ № 11 м. Сміли. Під час емпіричного дослідження ми здійснили підбір психологічного інструментарію для дослідження агресивних проявів у підлітків, а саме: методика Вагнера «Тест руки»; методика «Вивчення фрустраційної реакції Розенцвейга»;

методика «Неіснуюча тварина»; методика А. Басса та А. Дарки «Вивчення схильності особистості до агресивної поведінки».

3. На емпіричній фазі ми провели експериментальне дослідження у три етапи. На першому етапі експериментального дослідження було виявлено, що більшості підлітків притаманний: підвищений індекс ворожої та агресивної поведінки із такими проявами агресивності, як: підвищений рівень фізичної агресії, високий рівень негативізму, відчуття вини і образи, а також надзвичайно високий рівень дратівливості, підозрілості та вербальної агресії; наявні асоціації позитиву (асоціації прихильності, прояву любові, підтримки, позитивних емоцій) та вказівок (асоціації підпорядкуванням та залежності); екстрапунітивна реакція фіксована на самозахист, яка виявляється у агресивному звинуваченні та позбавленні зовнішніх перешкод, де емоції супроводжуються гнівом і збудженням, а у окремих ситуаціях агресивні почуття спершу приховані, пізніше вони знаходять своє непряме вираження, яке відповідає системі проєкції; високий рівень тривожності.

4. Здійснюючи аналіз отриманих даних, нами було розроблено та запропоновано корекційну програму із застосуванням засобів арт-терапії для зниження рівня агресивних проявів у підлітків, що відповідає другому етапу нашого експерименту. У своїй роботі ми розкрили зміст розробленої корекційної програми з профілактики агресивних проявів підліткової поведінки за допомогою засобів арт-терапії, програма складається із двох частин (основної та варіативної). Основна частина містить три блоки (діагностика, мотивація, тренінг). Метою етапу діагностики являється визначення рівня агресивної поведінки підлітків, виявлення основних причин агресії, форм її проявів, а також певних знань та установок підлітків. Мотиваційний блок передбачає проведення мотиваційної бесіди з підлітком з метою визначення рівня мотивації для участі у програмі, формування або підвищення мотивації для зміни поведінки. Тренінговий блок складається з програми із застосуванням засобів арт-терапії.

5. Останнім етапом нашого експериментального дослідження було повторне тестування (ретестування) за основними методиками з метою аналізу змін,

що відбулися у підлітків після проходження ними запропонованої корекційної програми яка містить елементи арт-терапії. Аналізуючи результати можна сказати, що за період роботи експерименту наступили суттєві зміни позитивного характеру щодо динаміки індексів агресії та ворожої поведінки підлітків. Отже, гіпотеза дослідження є підтвердженою і засоби арт-терапії знижують рівень агресії у підлітків. Також, на основі проведення нашого експерименту ми сформулювали практичні рекомендації для психологів відповідно до впровадження та проведення розробленої програми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 “Соціальна педагогіка” / Афанасьєва Вікторія Вікторівна. – Луганськ, 2011. – 22 с.
2. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс; пер. с англ. Ю. Брянцевой, Б. Красовского. – М.: Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 1999. – 512 с.
3. Безпалько О.В. Активні методи просвітницької діяльності у профілактиці ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки : посіб. для спец. приймальників-розподільників, притулків для неповнолітніх та виховних колоній / [О.В. Безпалько, Н.В. Зимівець, Т.В. Журавель, В.П. Лютий] ; за заг. ред. Р.Х. Вайноли, Т.Л. Лях. – К.: ТОВ «ДКБ «РОТЕКС», 2007. – 190 с.
4. Беличева С.Л. Основы превентивной психологии / Беличева С.Л. – М. : [б. и.], 1994. – 197 с
5. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Берковиц Л. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. – 512 с.
6. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка / Л.И. Божович // Изучение мотивации поведения детей и подростков: сб. науч. тр. – М.: [б. и.], 1972. – С. 17–27.
7. Бондаровська В. Робота з особами, які вчинили насильство у сім'ї / В. Бондаровська // Психолог. – 2010. – № 21–22. – С. 10–11.
8. Будуємо майбутнє разом: програма профілактики конфліктів та правопорушень серед учнівської молоді / за заг. ред. Т.В. Журавель, М.А. Снітко. – К.: [б. в.], 2016. – 249 с.
9. Бэррон Р. Агрессия / Р. Бэррон, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер. 1998. – 336 с.
10. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / Бютнер К. – М.: Педагогика, 1991. – 144 с.

11. Бовть О.Б. Агресивні реакції та шляхи їх корекції в молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2001. 18 с.
12. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога / О. Вознесенська, Л. Мова. – К.: Шк. світ, 2007. – 120
13. Варій М.Й. Психологія особистості : навч. посіб. / Варій М.Й. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 592 с.
14. Вольнова Л.М. Зміст і напрями соціально-педагогічної профілактики девіантних проявів у поведінці важковиховуваних підлітків [Електронний ресурс] / Л.М. Вольнова // Соціальна робота в Україні: теорія і практика. – 2012. – № 3–4. – С. 60–70.
15. Вольнова Л.М. Методичні рекомендації щодо психолого-педагогічної роботи з важковиховуваними неповнолітніми / Вольнова Л.М. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2008. – 36 с.
16. Гайдамашко І.А. Подолання агресії як соціально-педагогічна проблема / І.А. Гайдамашко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / гол. ред. А.Й. Сиротенко. – Хмельницький : ХГПА, 2008. – Вип. 3. – С. 53–55.
17. Гребенкин Е.В. Социально-педагогическая профилактика агрессии и насилия среди несовершеннолетних в ФРГ : дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Гребенкин Евгений Владимирович. – Новосибирск, 2005. – 152 с.
18. Дубровина И.В. Индивидуальные особенности школьника / Дубровина И.В. – М. : Просвещение, 1975. – 85 с.
19. Зверева І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика : монографія / Зверева І.Д. ; М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання Академії педагогічних наук. – К. : Правда Ярославичів, 1998. – 393 с.
20. Зимівець Н.В. “Рівний – рівному” як соціально-педагогічна технологія формування здорового способу життя / Н.В. Зимівець // Проблеми педагогічних

технологій : зб. наук. пр. / Волинський державний університет імені Лесі Українки.
– Луцьк : Волинський академічний дім, 2002. – № 2. – С. 101–108.

21. Зубань Г.О. Соціально-антропологічне обґрунтування агресії у філософії ХХ століття [Електронний ресурс] / Г.О. Зубань // Словянський державний педагогічний університет. – 2008. – Режим доступу: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_75/Zuban.pdf

22. Зупинись! – Посміхнись! : методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації / Журавель Т.В., Сергеева К.В., Шаровара О.Г. – К. : ФОП Буря, 2013. – 122 с.

23. Калиняк М.Я. Соціально-педагогічні умови профілактики правопорушень підлітків в діяльності правоохоронних органів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Калиняк Мар'яна Миколаївна. – К., 2009. – 20 с.

24. Кальченко Л.В. Педагогічні умови соціального захисту дітей у притулках для неповнолітніх : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Кальченко Лариса Володимирівна. – Луганськ, 2009. – 216 с.

25. Коношенко С.В. Теоретико-методичні основи реабілітаційної роботи з соціально дезадаптованими підлітками в умовах індустріального регіону : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Коношенко Сергій Володимирович. – Луганськ, 2010. – 44 с.

26. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Костюк Г.С. – К. : Рад. школа, 1989.

27. Кочемировская Е.А. Коррекция деструктивных моделей межличностного взаимодействия и формирование навыков просоциального поведения у подростков : практ. пособ. / Е.А. Кочемировская, А.А. Гришко. – Х. : НТМТ, 2007. – 84 с.

28. Кочемировська О.О. Національна практика корекції поведінки осіб, що чинять насильство в сім'ї. Огляд програм, що реалізуються або розроблені громадськими організаціями чи іншими інституціями в Україні / О.О.

Кочемировська // Стан системи попередження насильства в сім'ї в Україні – 2009: правові, соціальні, психологічні та медичні аспекти : аналітичний звіт. – К. : ПРООН, 2011. – С.11–23. 192

29. Кочемировська О.О. Психологічні особливості уявлення та переживання насильства молодшими підлітками та юнаками (психосемантичний підхід) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, психологія особистості, історія психології» / Олена Олексіївна Кочемировська – К., 2002.– 16 с.

30. Крайніков Е.В. Психологія розвитку : словник-довідник / Крайніков Е.В. – К. : Арістей, 2004. – 260 с.

31. Красницька О.В. Профілактика сімейної деривації вихованців інтернатних закладів спортивного профілю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Красницька Ольга Володимирівна. – К., 2015. – 230 с.

32. Крейхи Б. Социальная психология агрессии / Крейхи Б. – СПб. : Питер, 2003. – 213 с.

33. Лактіонова Г.М. Участь дітей у процесі прийняття рішень: сучасні підходи та стратегії / Г.М. Лактіонова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. пр. / [за ред. І. Д. Бега]. – К. – Житомир : ЖДУ, 2004. – С. 324–329.

34. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков / Личко А.Е. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : Медицина, 1983. – 236 с.

35. Лоренц К. Агрессия / Лоренц К. – М. : Прогресс ; Универс, 1994. – 234 с.

36. Луковенко Т.Г. Профилактика агрессивного поведения детей-сирот в условиях детского дома : дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Т.Г. Луковенко. – Хабаровск, 2007. – 218 с.

37. Лящ О.П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.П. Лящ. – К., 2006. – 20 с.

38. Лебедева Л.Д. Практика арт-терапії: підходи, діагностика, системазанять. - СПб .: Мова, 2003. - 256 с.

39. Максименко Д.С. Психологічні особливості криз підлітка. Практична психологія. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 200 с.

40. Мазоха І.С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / І.С. Мазоха. – Одеса, 2008. – 19 с.

41. Маликова Н.Э. Особенности профилактики агрессивных проявлений детей и подростков средствами психоаналитической педагогики : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Н. Э. Маликова – Владимир, 2005 . – 19 с.

42. Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.О. Мізерна. – К., 2005. – 20 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Результати дослідження відповідно до методики «Неіснуюча тварина»

Респонденти	Емоційний стан	Ознака
Респондент 1	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 2	Тривожність	Егоцентризм, образи, властиве порушення норм, агресія, лідер з негативним змістом, тривога, недовіра, страх, низький рівень контролю, слабкі висновки, підозрілість.
Респондент 3	Негативний настрої	Рефлексія слабка впевненість, відсутність переважаючих сильних якостей характеру, конфліктність, вразливість, тривога, демонстрація якостей через поведінку, імпульсивність.
Респондент 4	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, немає домінуючих якостей, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 5	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 6	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, немає домінуючих якостей, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 7	Тривожність	Егоцентризм, образи, властиве порушення норм, агресія, лідер з негативним змістом, тривога, недовіра, страх, низький рівень контролю, слабкі висновки, підозрілість.
Респондент 8	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 9	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, немає домінуючих якостей, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 10	Негативний настрої	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 11	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей їх реалізація,

		орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 12	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 13	Тривожність	Егоцентризм, образи, властиве порушення норм, агресія, лідер з негативним змістом, тривога, недовіра, страх, низький рівень контролю, слабкі висновки, підозрілість.
Респондент 14	Агресія	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 15	Тривожність	Егоцентризм, образи, властиве порушення норм, агресія, лідер з негативним змістом, тривога, недовіра, страх, низький рівень контролю, слабкі висновки, підозрілість.
Респондент 16	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, немає домінуючих якостей, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 17	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 18	Тривожність	Егоцентризм, образи, властиве порушення норм, агресія, лідер з негативним змістом, тривога, недовіра, страх, низький рівень контролю, слабкі висновки, підозрілість.
Респондент 19	Тривожність	Егоцентризм, образи, властиве порушення норм, агресія, лідер з негативним змістом, тривога, недовіра, страх, низький рівень контролю, слабкі висновки, підозрілість.
Респондент 20	Агресія	Рефлексія, невпевненість, немає домінуючих якостей, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 21	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 22	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема

		невідповідність бажань та можливостей їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 23	Агресія	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 24	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 25	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 26	Негативний настрої	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 27	Негативний настрої	Рефлексія, невпевненість, конфлікт всередині себе, вразливість, тривога, вираження демонстративних якостей поведінки, імпульсивність.
Респондент 28	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 29	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 30	Тривожність	Відмінний контроль (зокрема інтелектуальний), вразливість, акцент на статі, часто орієнтація на соціальні ролі, агресія в нормі.
Респондент 31	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 32	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 33	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність,

		нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 34	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 35	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 36	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 37	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.
Респондент 38	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обдумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 39	Тривожність	Конфлікт внутрішньо-особистісного характеру, зокрема невідповідність бажань та можливостей, їх реалізація, орієнтованість на соціальні ролі, акцент на статевій ознаці, помірний рівень агресії, наявні страхи. Почуття стабільності, обумовлене рішенням, контролем, інтровертованістю, контролем афективності, творче та загалом стандартне сприйняття завдань, раціональність.
Респондент 40	Тривожність	Цілепокладання, активність, реалізація задумів, активні дії, вразливість, присутні дитячі страхи, асоціальність, нестабільність, збудливість, високий потенціал.

Заняття з арт-терапії «Чарівна країна»

Мета: формувати уміння та навички, що сприяють позитивному сприйняттю життя, самого себе, знижують рівень негативних емоційних станів, сприяють зниженню напруги, розкривають особистість.

Завдання:

1. Створення позитивного емоційного настрою в групі учасників;
2. Прийняття світу почуттів, гармонізація емоційних станів, створення власної чарівної казки;
3. Розвиток творчого потенціалу;
4. Розвиток впевненості в собі;
5. Сприяти можливості учнів проявляти себе, розкривати власну індивідуальність.
6. Формування взаємної довіри, відкритості, розуміння, поваги, інтересу до самого себе та інших.
7. Розвиток комунікативних навичок, міжособистісної співпраці.

Опис техніки:

Подана техніка сприяє проникненню дітей особисті проблемні ситуації, дозволяє здійснювати взаємодію із собою, знімає емоційне напруження, розкриває особистість загалом. Дозволяє відчувати задоволення через процес малювання, роботу з фарбами, створювати власні малюнки, сприяє розвитку креативності.

Заняття охоплює такі елементи, як казкотерапія, ізотерапія, музикотерапія. Процес малювання відбувається під супроводом музики, що дає можливість створити позитивний настрій.

Методика може бути проведена, як індивідуально, так і у групі.

Обладнання та матеріали:

Фліпчарт, мультимедійна дошка, сині, червоні та жовті фарби, пензлики, манна крупа, набір одноразового посуду для змішування речовин, вологі та сухі серветки, картон білого кольору А4, аудіо музика, зразки квітів з кольорового паперу.

Час роботи: 45 хвилин

Вікова категорія, на яку націлене заняття: підлітки 14-16 років

План заняття:

1. Повідомлення теми заняття.
2. Слухання казки «Чарівні фарби».
3. Творче завдання.
4. Виконання вправи «Мої мрії».
5. Підсумки.

Хід заняття:

1. Повідомлення теми заняття.

Усі учасники групи займають свої місця у приміщенні, де все приготовлено до заняття. На мультимедійній дошці написана тема заняття, кожне робоче місце має розкладений матеріал, зокрема сині, червоні та жовті фарби, пензлики, манна крупа, набір одноразового посуду для змішування речовин, вологі та сухі серветки, картон білого кольору А4, На фліпчарті зображення плакату з намальованим деревом.

Психолог знайомить дітей з темою заняття. Пропонує поринути у чарівний світ та відвідати чарівну країну.

2. Слухання казки «Чарівні фарби».

При слуханні казки лунає мелодійна музика.

Казка «Чарівні фарби»

Давним-давно, в чарівній країні жила-була малесенька Фея. І була вона чудовою майстриною, легко могла перетворити краплі дощу на чудову веселку, розфарбувавши її у яскраві кольори. Фея

будувала із піску замки, а кожній квіточці дарувала свій неповторний, вишуканий аромат. Фея мала свою особливість, вона була дуже добра і довірлива та завжди хотіла всім допомогти. Допомагала пригадати сон, якщо хтось його забував. Завжди знаходила мрії для тих хто їх губив. Мешканці чарівної країни обожнювали маленьку Фею та завжди були вдячні за її допомогу. Усі жили дуже щасливо та знали що таке образи і прикрощі.

Проте, якось вранці Фея полетіла з власного будиночку і не змогла впізнати свою країну. Весь світ, який досі був яскравим і барвистим став чорно-білим. Небо з блакитного перетворилось на сіре, сонце уже не мало такого сяйва, як колись. Веселка була ледь помітною. Мешканці чарівної країни були розгублені та виходивши на вулицю, лише розводили руками. Було зрозуміло, що якась невідома сила відібрала усі кольори веселки. Фея нічого не розуміла, вона носилася від квітки до квітки, від дерева до дерева, від струмка до струмка надіючись на те, що зможе знайти хоч якийсь відтінок жовтого, червоного, синього кольорів, проте нічого не було.

Наступила ніч, усі мешканці заснули, і снилися їм цієї ночі не кольорові сни, а чорно-білі. Ніяк не могла заснути лише маленька Фея. Вона бродила безлюдним берегом та роздумувала над тим, куди ж зникли усі фарби. Аж раптом вона натрапила на невеличкий малесенький промінець, що пробивався з дуже глибочної печери. Промінь розказав Феї, що всі кольори вкрав злий гном та закрив їх у печері, він хоче, аби його похмура печера також була кольоровою і красивою, але фарби потрапивши до печери втратили свої кольори і теж стали темними. Гном подумав, що печера є зачарованою і вже ніколи не зможе бути яскравою та барвистою. Він дуже засмутився.

Фея прилетіла до Гнома та сказала, що зможе допомогти йому змінити печеру і зробити її красивою. Проте, потрібно зробити доступ до входу печери, так сонячні промінчики світла зможуть до неї проникнути. Гном повірив Феї, і уже скоро вони разом розібрали вхід у печеру. Усі фарби полетіли на свободу і світ казкової країни знову був яскравим, наповнений барвами і красою.

У променях сонця, яке сходить, країна прокидалася. Гном повернувся до своєї печери і завмер від побаченого. Стіни печери були яскраві і переливалися усіма кольорами веселки. Він вирішив, що вхід до печери завжди повинен бути відкритим, щоб до його оселі могла проникнути така краса.

Так, маленька Фея повернула фарби мешканцям своєї країни і допомогла гному зробити його оселю красивою.

3. Творче завдання.

Психолог озвучує для учнів завдання, яке полягає, у тому, щоб уявити себе різнокольоровими фарбами, і обрати собі певний колір. Обговорення: як діти уявляють себе в ролі фарби, щоб вони хотіли розфарбували. Підлітки отримують білий картон формату А4, за допомогою якого вони можуть створити власне чародійство.

Перед тим, як виконувати завдання психолог пропонує дітям у три різні ємкості насипати манну крупу в однаковій кількості та змішати її з фарбами синього, червоного та жовтого кольорів, зробити її масу рідкою. А у порожній ємкості змішувати кольори.

У наступному етапі роботи підлітки беруть у руки із кольорової ємкості суміш та малюють, свій чарівний світ. Під час виконання творчого завдання лунає приємна музика. Після закінчення роботи, за той час, поки чарівні малюнки висихають, психолог пропонує наступну вправу.

4. Виконання вправи «Мої мрії».

Мета вправи: закріплення позитивного настрою, створення у групі атмосфери довіри.

На зображених чарівних квітках діти прописують власні мрії та почергово прикріплюють їх на дерево чарівної країни, для того щоб казкова фея могла їх втілити.

5. Підсумки.

Учасники викладають свої роботи на стіл та обговорюють процес заняття. Етап обговорення повинен містити наступні запитання:

Яка їх думка про роботу? Чи подобались вправи?

Що саме підлітки відчували виконуючи роботу?

Про що думали?

Як відбувалася робота?

Що діти відчувають тепер?

Учні діляться своїми думками та враженнями отриманими від заняття.

Аналіз результату заняття. Арт-терапія дає багато можливостей у роботі з підлітками, та з кожним роком стає все популярнішою. Техніки, які використовуються у арт-терапії дають змогу проживати різні проблемні ситуації, вивільняти негативну енергію та розвивати творчі здібності. Для кращого терапевтичного результату нами були використані такі види арт-терапії як: ізотерапія та казкотерапія. Учасники не лише малювали, а й мали змогу вільно творити, взаємодіяти з художніми матеріалами, виплескувати страхи, негативні емоції, знімати внутрішню напругу та тривогу, створювати власні цілющі символи, вирішувати проблеми, більш глибоко пізнавати власні почуття, емоції, пережити позитивні моменти.

Методика Басса-Дарки

Складаючи опитувальник користувалися наступними принципами: питання може стосуватися лише однієї форми агресії; запитання сформульовані таким чином, щоб можна було послабити вплив схвалення суспільством відповідей на запитання.

Опитувальник містить 75 тверджень, на які досліджуваний повинен відповісти лише “так” або “ні”.

1. Часом я не можу впоратися з бажанням завдати шкоди іншим
2. Іноді пліткую про людей, яких не люблю
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся
4. Якщо мене не попросять по-хорошому, я не виконаю
5. Я не завжди отримую те, що мені належить
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за мою спиною
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчути
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я відчував болючі докори совісті
9. Мені здається, що я не здатний ударити людину
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував
15. Я часто буваю незгодний з людьми
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся
17. Якщо хто-небудь першим ударив мене, я не відповім йому
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається
20. Якщо хтось уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір
21. Мене трохи засмучує моя доля
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене
23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною
24. Люди, які ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, напрошується на бійку
26. Я не здатний на грубі жарти
27. Мене охоплює лють, коли наді мною глузують
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися
29. Майже кожен тиждень я бачу когось, хто мені не подобається
30. Досить багато людей задрять мені
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків
33. Люди, які постійно знущаються з вас, варті того, щоб їх “клацнули по носі”
34. Я ніколи не буваю похмурий від злості
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь
36. Якщо хтось виводить мене з себе, я не звертаю уваги
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе задрість
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до “сильних” виразів
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були пробачені
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене
42. Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся

43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю
44. Немає людей, яких би я по-справжньому ненавидів
45. Мій принцип: “Ніколи не довіряти чужинцям “
46. Якщо хтось дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую
48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити когось
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що-небудь приємне для мене
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь
54. Невдачі засмучують мене
55. Я б'юся не рідше і не частіше ніж інші
56. Я можу пригадати випадок, коли я був настільки злий, що хапав перший-ліпший предмет і ламав його
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку
58. Іноді я відчуваю, що життя чинить зі мною несправедливо
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю
60. Я лаюся тільки зі злості
61. Коли я поступаю неправильно, мене мучить совість
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу
64. Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити
66. Я не вмію поставити людину на місце, навіть якщо вона на те заслуговує
67. Я часто думаю, що жив неправильно
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки
69. Я не засмучуюсь через дрібниці
70. Мені рідко приходить до голови, що люди намагаються розлютити або образити мене
71. Я часто тільки погрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання
72. Останнім часом я став занудою
73. У суперечці я часто підвишую голос
74. Я намагаюся зазвичай приховувати своє погане ставлення до людей
75. Я краще погоджуся з чим-небудь, ніж стану сперечатися

Обробка та інтерпретація результатів тесту.

Відповіді оцінюються за шкалами:

1. Фізична агресія:

- “ні” = 0: 1, 25, 33, 48, 55, 62, 68, “так” = 1;
- “так” = 0: 9, 17, 41, “ні” = 1.

2. Непряма агресія:

- “ні” = 0: 2, 18, 34, 42, 56, 63, “так” = 1,
- “так” = 0: 10, 26, 49, “ні” = 1.

3. Роздратування:

- “ні” = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72, “так” = 1;
- “так” = 0: 11, 35, 69, “ні” = 1,

4. Негативізм:

- “ні” = 0: 4, 12, 20, 23, 36, “так” = 1.

5. Образа:

- “ні” = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 51, 58, “так” = 1;

• “так” = 0: 44, “ні” = 1.

6. Підозрілість:

• “ні” = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59, “так” = 1.

• “так” = 0: 65, 70, “ні” = 1.

7. Вербальна агресія:

• “ні” = 0: 7, 15, 28, 31, 46, 53, 60, 71, 73, “так” = 1;

• “так” = 0: 39, 66, 74, 75, “ні” = 1.

8. Почуття провини:

• “ні” = 0: 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67, “так” = 1,

Індекс ворожості охоплює 5 і 6 шкали, а індекс агресії (прямої та мотиваційної) охоплює 1, 3, 7 шкали.

Ворожість = Образа + Підозрілість;

Агресивність = Фізична агресія + Роздратування + Вербальна агресія.

Інтерпретація результатів тесту

Нормою агресії є величина її індексу, яка дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Бланк відповідей для підрахунку показника GCR методика С.Розенцвейга

Номер малюнку	Загальна таблиці		
	OD	ED	NP
1	M'	E	
2		I	
3			
4			i
5			e
6		E	
7			
8			
9		E	
10			
11		E	m
12	E'		
13		E;I	
14			
15	E'		
16		I	
17			
18			
19			
20			
21	M		
22			
23			
24	M		